

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

Кафедра практичної психології та психодіагностики

На правах рукопису

ПАРХОМЕЙ ОКСАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

**АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ДЕЛІНКВЕНТНИХ ПІДЛІТКІВ
ДЕТЕРМІНАНТИ ТА УМОВИ КОРЕКЦІЇ**

Спеціальність: 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма

«Практична психологія (психологічне консультування та психотерапія)»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

ДУЧИМІНСЬКА ТАМАРА ІВАНІВНА

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри практичної психології

та психодіагностики

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №

засідання кафедри практичної психології та психодіагностики

від _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

Прізвище, ініціали _____

ЛУЦЬК – 2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

Кафедра практичної психології та психодіагностики
Освітній ступінь магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Практична психологія (психологічне консультування та психотерапія)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри

_____ 20__ року
«__» _____

ЗАВДАННЯ НА ВИПУСКНУ КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ (ПРОЕКТ) СТУДЕНТУ

Пархомей Оксана Олександрівна

Тема роботи (проекту) «Агресивна поведінка делінквентних підлітків, детермінанти та умови корекції».

Керівник роботи (проекту) Дучимінська Тамара Іванівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної та клінічної психології.

Термін подання студентом роботи (проекту) 15.11.2024р.

Мета випускової кваліфікаційної роботи (проекту) – виявлення та аналіз чинників формування агресивної поведінки в підлітковому віці.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу сучасних літературних джерел визначити психологічну характеристику поняття «агресивна поведінка»; психологічні особливості, чинники формування агресії у підлітків.
2. Проаналізувати детермінанти делінквентної поведінки підлітків.
3. Дослідження впливу агресивної поведінки у підлітків.
4. Програма формування методичних та корекційних робіт, щодо подолання агресії у підлітків.

Дата видачі завдання 10.10.2023р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи (проекту)	Термін виконання етапів роботи (проекту)	Примітка
11.	Дослідити поняття «агресивна поведінка»; психологічні особливості, чинники формування агресії у підлітків.	листопад 2023 року - березень 2024 року	Виконано
22.	Проаналізувати детермінанти делінквентної поведінки підлітків.	листопад 2023 року - лютий 2024 року	Виконано
33.	Вивчення та дослідження впливу агресивної поведінки делінквентних підлітків.	березень – серпень 2024 року	Виконано
44.	Програми формування методичних та корекційних робіт, щодо подолання агресії у підлітків. Опрацювання результатів та оформлення висновків.	вересень-листопад 2024 року	Виконано
55.	Оформлення наукової роботи	листопад 2024	Виконано

Студент

Керівник роботи

Пархомей Оксана

Тамара ДУЧИМІНСЬКА

АНОТАЦІЯ

Пархомей Оксана Олександрівна – Агресивна поведінка делінквентних підлітків, детермінанти та умови корекції. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Випускна кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 053 «Психологія» – Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2024.

У вступі обґрунтована актуальність теми дослідження, щодо делінквентних підлітків та їхньої агресивної поведінки .

У першому розділі дипломної роботи було висвітлено сутність та особливості досліджуваних явищ. Виявлено, що агресивна поведінка підлітків залежить від того, чи стикаються вони з жорсткістю вдома. Насильство і агресія можуть приймати форму психологічного і фізичного впливу. Психологічна травма, як правило, буває викликана додержанням батьківських почуттів, залякуванням, критикою і байдужістю. Все це є передумовами для виникнення у підлітків агресивної поведінки.

У другому розділі були проведенні експериментальні дослідження та було виконано ряд завдань. Здійснено підбір методичного інструментарію, серед яких було обрано такі методики як опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, опитувальник міжособистісних відносин (ОМВ), діагностика спрямованості особистості Б.Басса . Також було розроблено структуру проведення емпіричного дослідження, сформовано вибірку, визначено мету та завдання дослідження, а також здійснення вибір критерію Спірмена. Після цього було проведено експеримент. Зійснено аналіз та інтерпретацію отриманих результатів дослідження, відповідно до яких було виявлено, найбільш високі результати були отримані за шкалами вербальної, фізичної агресії, а також за шкалою почуття провини. Найнижчі результати були отримані за шкалами негативізму і непрямой агресії, підлітки із середнім рівнем агресивної поведінки, спрямовані на встановлення близьких відносин з оточуючими,

включення в групу, але потребують контролю і керівництві з боку. Підлітки з більш високим рівнем агресивної поведінки не націлені на включення в групу, але потребують застосування контролю і сили для створення відносин з оточуючими

У третьому розділі, ми розглядаємо методичні аспекти та корекційні програми для подолання агресії у підлітків.

Ключові слова: підлітки, агресивна поведінка, делінквентні підлітки, методики, сімейне виховання.

SUMMARY

Parkhomei Oksana Oleksandrivna – Aggressive behavior of delinquent teenagers, determinants and conditions of correction. Qualifying scientific work on manuscript rights.

Graduation qualification work for obtaining the educational degree "Master" in specialty 053 "Psychology" - Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, 2024.

The introduction substantiates the relevance of the research topic regarding delinquent teenagers and their aggressive behavior.

In the first chapter of the thesis, the essence and peculiarities of the investigated phenomena were highlighted. It was found that the aggressive behavior of teenagers depends on whether they face harshness at home. Violence and aggression can take the form of psychological and physical impact. Psychological trauma, as a rule, is caused by compliance with parental feelings, intimidation, criticism and indifference. All these are prerequisites for aggressive behavior in teenagers.

In the second section, experimental studies were conducted and a number of tasks were performed. A methodological toolkit was selected, among which such methods as the Bass-Darka level of aggressiveness questionnaire, T. Leary's interpersonal relations diagnostic method, interpersonal relations questionnaire (IMR), B. Bass's personality orientation diagnosis were selected. The structure of conducting an empirical study was also developed, a sample was formed, the purpose and tasks of the study were determined, and Spearman's criterion was selected. After that, an experiment was conducted. The analysis and interpretation of the obtained results of the study was carried out, according to which it was found that the highest results were obtained on the scales of verbal and physical aggression, as well as on the scale of feelings of guilt. The lowest results were obtained on the scales of negativism and indirect aggression, teenagers with an average level of aggressive behavior, aimed at establishing close relationships with others, inclusion in the group, but need control and guidance from the outside.

Adolescents with a higher level of aggressive behavior are not aimed at inclusion in a group, but need the use of control and force to create relationships with others. In the third chapter, we consider methodological aspects and correctional programs for overcoming aggression in teenagers.

Key words: teenagers, aggressive behavior, delinquent teenagers, methods, family upbringing.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ДИВЕРСИФІКАЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ДЕЛІНКВЕНТНИХ ПІДЛІТКІВ	
1.1. Теоретичний розгляд проблеми агресивної поведінки.....	13
1.2. Фактори, що сприяють формуванню агресії у підлітків.....	18
1.3. Фактори, що визначають делінквентну поведінку підлітків.....	29
РОЗДІЛ 2. ВИВЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДЕЛІНКВЕНТНИХ ПІДЛІТКІВ	
2.1. Організація дослідницького процесу та обґрунтування вибору методик для діагностики.....	46
2.2. Оцінка та узагальнення результатів дослідження.....	54
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНА ПСИГОЛОГІЧНА РОБОТА ЩОДО ПОДОЛАННЯ АГРЕСІЇ	
3.1. Методичні аспекти подолання агресії підлітків.....	66
3.2. Корекційні роботи, щодо подолання агресії делінквентних підлітків...	68
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дедалі частіше спостерігаються прояви агресивної поведінки у підлітків, що послугувало актуальністю для написання даної роботи. Спостереження останніх десятиліть показують, що підлітки стали швидше розвиватись як фізично, так і емоційно. Статистичні дані показників особливо крайніх форм прояву агресивної поведінки часто говорять про їх патологічний характер. В сучасних умовах соціально активне життя потребує значно більших зусиль і затрат нервової системи підлітків, ніж це було буквально 40-50 років назад. Загалом відхилення в поведінці може бути ознакою формування сильних особистих якостей, проте як позитивних так і негативних. Передумовою проявів агресивної поведінки у підлітків є певна невизначеність, невміння та нездатність до аналізу обставин в умовах збройної агресії, які тягнуть за собою не лише економічні, а й екологічні негативні фактори. Підлітки не здатні, в силу своєї емоційної незрілості висловити почуття, і це тягне за собою крайнощі агресивних проявів. Зростання показників проявів агресії у підлітків відображає зріз суспільства в цілому, а також викликає не мало занепокоєння і у батьків, і у педагогів. Зібрані дані демонструють, що проблема агресивних проявів у різних її формах існує по всьому світу. І психологи, і педагоги давно прийшли до висновку, що підлітковий вік є найважчим віковим періодом в житті людини. Він характеризується двома протилежними тенденціями: встановлення тісних міжособистісних контактів (дружба, кохання, бажання сепаруватись від батьків), а також ускладнення емоційного стану і формування особистих якостей шляхом розвитку складного внутрішнього світу. Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені досліджували прояви агресії та агресивної поведінки у підлітків, серед яких і найвідоміші праці З. Фрейда, Б. Бушмана, Л. Берковітца та А. Басса.

Отже, саме важливість цієї проблеми стала причиною мого вибору даної теми дослідження: *«Агресивна поведінка делінквентних підлітків, детермінанти та умови корекції»*.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка.

Предмет дослідження – чинники, які впливають на формування та прояви агресивної поведінки у підлітків.

Мета роботи полягає у дослідженні формування проявів агресивної поведінки людей у підлітковому віці, а також їх аналіз. Гіпотезою даного дослідження є те, що підлітковий вік являється чи не найуразливішим для розвитку агресивної поведінки. Існує цілий ряд чинників, які можуть сприяти її проявам, і посиленню розвитку агресії, серед яких і загальна сімейна атмосфера. Для досягнення поставленої мети застосовувався цілий комплекс теоретичних методів, таких як теоретичний аналіз і синтез, індукція, дедукція та узагальнення.

Згідно мети даної роботи були визначені завдання для даної роботи:

Провести аналіз літератури та наукових праць з психології, щоб дати визначення поняттям «агресія» та «агресивна поведінка»;

Скласти аналіз диспозиційних та ситуативних факторів, за умови яких проявляється агресивна поведінка;

Визначити загальну характеристику поняття «підлітковий вік» та проаналізувати його особливості;

Методична розробка практичних рекомендацій для профілактики, а за потреби і корекції агресивних відхилень в поведінці підлітків.

Задля успішного вирішення поставлених завдань було обрано такі методи дослідження:

- теоретичні: аналіз наукової літератури з психології, в якій було висвітлено проблематику даного дослідження, з порівнянням різних підходів та концепцій, методологічне узагальнення і теоретичний синтез;

- емпіричні: опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, методика діагностики спрямованості особистості Б.Басса, методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, опитувальник міжособистісних відносин (ОМО);

- метод кількісних показників: метод статистичної обробки результатів зі складанням графіків для візуалізації кількісних показників.

Де проводилось дослідження: Задля отримання даних для роботи було опитано 24 дітей підліткового віку (учні 7-9-х класів, віком від 12 до 15 років), з яких 10 хлопчиків та 14 дівчаток. Дослідження проводилося в Макарівському лицейі №1, смт. Макарів, Бучанського району, Київської області.

Дослідження агресивної поведінки підлітків є актуальною темою в психології та соціології, оскільки цей період життя характеризується численними змінами в емоційному, фізичному та соціальному розвитку. Ось кілька аспектів новизни та практичної значущості даного дослідження:

Новозна роботи полягає у вивченні нових соціальних, психологічних та екологічних чинників, які сприяють агресії серед підлітків, включаючи цифрові технології та соціальні мережі.

Розробці нових підходів до профілактики та корекції агресивної поведінки.

Залученні мультидисциплінарних методів для комплексного аналізу агресії підлітків.

Практична значущість. Дослідження агресивної поведінки підлітків має велике практичне значення, оскільки результати можуть слугувати основою для розробки ефективних програм профілактики агресії, що впливають на соціальну інтеграцію підлітків. Отримані дані допоможуть педагогам і психологам у створенні адаптованих методів втручання для підлітків, які проявляють агресивну поведінку. Розуміння причин агресії дозволить батькам і вихователям краще підтримувати підлітків, уникаючи стереотипів і гендерних упереджень. Дослідження також може використовуватися для формування політики на рівні держави, що стосується запобігання насильству серед молоді.

Таким чином, новозна та практична значущість дослідження агресивної поведінки підлітків забезпечують важливі аналітичні та практичні

інструменти для покращення психологічного та соціального благополуччя молоді.

Апробація отриманих результатів здійснювалась шляхом участі у наукових конференціях, зокрема у Всеукраїнській науково - практичній конференції з міжнародною участю “ Інновація в дошкільній освіті: теорія, досвід, перспективи” 22 травня 2024року.

Структура роботи складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків із вказаною загальною кількістю сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ДИВЕРСИФІКАЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ДЕЛІНКВЕНТНИХ ПІДЛІТКІВ

1.1. Теоретичний розгляд проблеми агресивної поведінки

Агресивну поведінку або агресію (від лат. *agressio* — напад) розглядають як «деструктивну дію, яка суперечить соціальним нормам і завдає шкоди об'єктам (живим або неживим) як фізичного, так і психологічного характеру» [5]. Це явище вважають однією з форм реагування на різні психологічні й фізіологічні життєві ситуації [10]. Схильність індивіда до агресії (агресивної поведінки) є стійкою особистісною рисою - агресивністю. Хоча ці розуміння не є остаточними, але в загальному тісно пов'язані між собою. Дослідження проявів агресії серед підлітків має особливу значущість для запобігання її закріпленню в їхній особистості у формі агресивності.

За Е. Фроммом, термін «агресія» походить від слова *aggradi*, що утворилося від *adgradi* (де *gradus* означає «крок», а *ad* — «до»), тобто «рухатися вперед» [31]. У своєму первісному значенні агресія означала «просування до мети без сумнівів і страху». Фромм поділяв агресію на два види: злорякісну та доброякісну. Доброякісна агресія має адаптивний біологічний характер, підтримує життя і є відповіддю на загрозу життєво важливим інтересам, тоді як злорякісна агресія є руйнівною та не пов'язана зі збереженням життя. Е. Фромм розглядав захисну агресію як вид агресії, що має біологічне походження, сприяє підтримці життя і виконує адаптивну функцію. Доброякісна агресія, на його думку, є засобом формування активності, необхідної для виживання, що сприяє розумінню навколишнього середовища та стабілізації індивіда. Натомість негативна агресія, за Фроммом, не пов'язана з адаптивними чи біологічними потребами, а

орієнтована виключно на руйнівну дію. Злоякісна агресія, за його словами, не ґрунтується на інстинкті, а є результатом певних людських потенціалів, які кореняться в самій людській природі [19]. З. Фрейд давав зрозуміти, що агресія є проявом «Едипового комплексу» та придушення інстинктивних потягів у ранньому дитинстві [11]. Згодом він переглянув свою точку зору, зазначивши, що рушійною силою агресивної поведінки є конфлікт між Танатосом (інстинктом смерті) і Еросом (інстинктом життя). Фрейд виділяв різні типи агресії, зокрема деструктивну, імпульсивно-жорстоку та садистську. Він розглядав агресію як постійний викид енергії, який неможливо повністю пригнічувати, адже це може призвести до серйозних наслідків. В. Юрчук підкреслює, що агресивна поведінка являє собою мотивовану дію чи акт, який може нанести шкоду об'єкту нападу, викликати фізичні ушкодження у інших або спричинити у них відчуття пригніченості, тривоги, дискомфорту, страху, а також привести до психічних розладів [11]. Основною одиницею поведінкового компоненту є агресивна дія. А. Басс пропонує описувати агресивну поведінку за трьома шкалами: активно-пасивна, фізично-вербальна та прямо-непряма, що дозволяє виділити вісім категорій образливої поведінки. Наприклад, фізичне насильство, як-от побиття, можна класифікувати як фізичне, активне та пряме. Натомість поширення чуток або негативні коментарі належать до вербальної, непрямой агресії.

Залежно від типу поведінки виділяють такі категорії атак [7]:

- Вербальна-активна-непряма - розповсюдження неправдивої інформації;
- Фізична-активна-пряма - використання зброї, побиття;
- Фізична-активна-непряма - змова з особою, яка планує злочин;
- Фізична-пасивна-пряма - фізичне блокування чи перешкоджання досягненню мети іншої людини;
- Вербальна-активна-пряма - словесні образи чи приниження;
- Вербальна-пасивна-пряма - ігнорування або повне уникнення комунікації;

-Вербальна-пасивна-непряма - відмова надавати словесні пояснення, наприклад, відсутність захисту несправедливо критикованої особи.

Дані категорії допомагає детально аналізувати типи агресивних дій та їх прояви.

Самоствердження, самореалізація, задоволення свого еґо та потреб, безумовно розглядаються, як агресивною поведінкою [38]. За своєю природою агресивна поведінка може проявлятися в різних формах — від дитячих пустощів і ігор до серйозних конфліктів і сутичок. У психологічній концепції агресивної поведінки, запропоновано К. Г. Юнгом, поняттям «Тіні» (яка між собою пов'язано) — несвідомого змісту, що витісняється через невідповідність ідеалам та очікуванням групи. Юнг вважав, що придушена агресія може перетворюватися на примітивну форму, яка здатна завдати значно більшої шкоди як індивіду, так і суспільству, ніж відкрита агресія. Хоча внутрішні агресивні тенденції особистості важко виявити, зовнішні прояви, такі як агресивна поведінка, можна оцінити за характером та ступенем їх вираження. Для цього необхідно дослідити структуру, причини та форми прояву агресивної поведінки. О. Змановська звернула увагу на те, що когнітивний компонент агресивної поведінки включає агресивні думки і фантазії, які людина формує і «виношує» [24].

Можна зробити висновок, що аналіз причин та походження агресії є важливою частиною дослідження психології агресивної поведінки. Попри значну кількість досліджень (Р. Берон, Д. Річардсон, А. Берковіц, А. Бандура, З. Фрейд), єдиної точки зору на цю проблему немає. Можна ще зауважити, що саме З. Фрейд, який першим науково розглянув поняття «агресія», вважав, що це вроджений інстинкт смерті. На його думку, людина народжується з прагненням до самознищення і руйнування, тому агресивність є невід'ємною частиною людської природи. Теорію вродженої природи агресії підтримує також К. Лоренц, який розглядає її як прояв інстинкту самозбереження: «агресивність, яка сьогодні як злий спадок сидить у нас, є результатом внутрішньовидового відбору, що формувався в наших предків десятки тисяч

років упродовж палеоліту» [22]. Отже, людська агресія не є набутою, а є модифікацією інстинкту, спрямованого на збереження виду. Протилежного погляду дотримуються такі дослідники, як Р. Берон, Д. Зілманн, К. Леонард, Карпентер, Д. Капассо, Дж. Фрідмен, С. Тейлор та інші. Вони вважають, що агресія формується під впливом негативних факторів навколишнього середовища. Теорія Р. Барона та Д. Річардсона розглядає агресію як форму соціальної поведінки, яка включає пряму або непряму взаємодію щонайменше двох осіб. Детермінанти агресії, на їхню думку, можуть полягати в словах, поведінці, присутності чи навіть зовнішньому вигляді іншої людини. Вчені виділяють різноманітні соціальні ситуації та фактори, що або сприяють, або стримують розвиток агресивної поведінки [45].

Д. Зілманн вважав, що агресія у людини може бути викликана хвилюванням. Наприклад, сильні емоції, які виникають під впливом фільмів про жорстокість, смуток чи радість, здатні стимулювати агресивну реакцію. Збудження з одного джерела може підсилювати збудження з іншого. А. Бандура підкреслював важливість врахування як біологічних, так і соціальних чинників, однак віддавав перевагу впливу соціальних факторів. У цьому контексті агресія розглядається як соціальна поведінка, що потребує розвитку складних навичок і ґрунтовного навчання. Г. Андрєєва, аналізуючи «місце» людських взаємин у соціально-психологічній літературі, зазначає, що «людські стосунки можна адекватно зрозуміти, якщо не ототожнювати їх із суспільними відносинами, а розглядати як особливий вид зв'язків, які виникають у межах кожного типу соціальних відносин» [17]. Міжособистісні стосунки, на відміну від суспільних, мають емоційний характер, оскільки формуються на основі певних почуттів, які виникають між людьми. Емоційна основа таких стосунків охоплює широкий спектр емоцій, відчуттів і почуттів, які є предметом дослідження соціальної психології. О. Леонтьєв класифікує міжособистісне спілкування за мотиваціями та цілями учасників на два види:

- Диктальне спілкування - метою є передача інформації, спонукання до певних дій, вплив на поведінку чи думку партнера або ж надання емоційної підтримки.

- Модальне міжособистісне спілкування - це спілкування, де головною метою є сам процес комунікації, встановлення психологічного контакту та взаємовідносин між учасниками. Мотивація для такого спілкування міститься у самому процесі обміну думками та емоціями [42].

Я. Коломинський пропонує іншу класифікацію, виділяючи види спілкування за рівнем близькості. Розвиток особистості в соціальній групі відбувається відповідно до вимог і цілей суспільства, але головною метою є формування загальної спрямованості, основного характеру та фундаменту, який допомагає людині стати частиною соціуму [50]. Підлітки набувають досвіду соціальної взаємодії в групі однолітків, яка виступає соціальною моделлю для них. Соціалізація підлітків у групах - це процес освоєння та закріплення соціальних норм і стосунків, що є частиною дуального соціалізаційно-індивідуаційного процесу, результатом якого є становлення активного суб'єкта творчої діяльності. Підліток має не лише пристосуватися до групи однолітків і прийняти соціальні норми поведінки та духовні цінності свого оточення, але й передати ці норми собі, формуючи особистий спосіб реалізації своїх соціальних цінностей [45]. Спілкування з однолітками стає випробуванням себе в особистісній сфері, оскільки у взаємодії з дорослими підлітки засвоюють соціально значущі критерії оцінки, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності та конкретні етичні питання. Колектив однолітків, з яким спілкується дитина, має великий вплив на розвиток її особистості. У контексті спілкування з однолітками діти та підлітки постійно стикаються з необхідністю застосування засвоєних норм поведінки на практиці [38].

Отже, агресивна поведінка є складним явищем, що має численні причини і прояви. Вона може бути наслідком біологічних, психологічних та соціальних факторів, що взаємодіють між собою. Теоретичні моделі агресії,

такі як соціально-когнітивна теорія, теорія фрустрації та агресії, а також біологічні підходи, допомагають зрозуміти механізми, які призводять до агресивних дій. Важливо зазначити, що агресія не завжди є деструктивною. В деяких контекстах вона може виконувати захисну або мотиваційну функцію. Проте, у сучасному суспільстві, де насильство і конфлікти мають значний вплив на життя людей, розуміння причин і умов агресивної поведінки є надзвичайно важливим для розробки ефективних стратегій превенції та втручання. Подальші дослідження в цій області можуть допомогти знайти нові підходи до управління агресією, враховуючи індивідуальні особливості та соціальні умови. Зрозуміння цієї проблеми є необхідним для створення більш безпечного і гармонійного суспільства.

1.2. Фактори, що сприяють формуванню агресії у підлітків

Агресія у підлітків є складним і багатогранним явищем, яке формується під впливом різноманітних факторів. Розуміння цих чинників є важливим для розробки ефективних заходів підтримки та профілактики агресивної поведінки серед молоді.

Підлітковий вік справді характеризується періодом важливих змін у психології, соціальних взаємодіях та ціннісних орієнтаціях. Підлітки часто перебувають у пошуку власної ідентичності, що може проявлятися через незгоду з усталеними правилами та мораллю, а також через прагнення протистояти авторитетам і встановленим нормам. В цей час формується особистісна система цінностей, часто протилежна тим, що їм нав'язують дорослі.

Агресія в підлітковому віці може мати різні причини. Якщо вона виникає без явних причин, це може бути ознакою серйозних фізіологічних або психологічних порушень, таких як гормональний дисбаланс чи, в рідких

випадках, захворювання, наприклад, хвороба Альцгеймера. У таких випадках необхідно провести медичне обстеження для виявлення джерела проблеми.

Однак якщо агресія не зумовлена хворобами, її можна трактувати як форму протесту або спосіб самоствердження. Підлітки часто використовують агресію як засіб боротьби з обмеженнями, які накладаються на них вдома чи в школі, або як спосіб здобути визнання серед своїх однолітків. Медіа та сучасні технології мають значний вплив на формування агресивної поведінки. Зростаюча доступність насильницького контенту у відеоіграх, фільмах та соціальних мережах може нормалізувати агресію, робити її більш прийнятною та навіть привабливою для молодого покоління. Зміни в розумінні агресії також відображаються у суспільстві: раніше її вважали результатом неправильного виховання, сьогодні агресія визнана одним з проявів психологічних або фізіологічних розладів, які потребують лікування та корекції.

Агресивна поведінка у дітей та підлітків є нормальним етапом розвитку, але вона не повинна залишатися без уваги. Важливо своєчасно виявляти та коригувати агресивні прояви, адже їх довгострокова корекція дає позитивні результати в майбутньому. Це включає не лише психологічні консультації та терапію, але й у деяких випадках медикаментозне лікування, якщо агресія зумовлена фізіологічними чи психічними порушеннями. Сімейне середовище грає ключову роль у формуванні агресивних тенденцій. Дослідження показують, що підлітки, які виховуються в сім'ях з конфліктами, жорстокістю або емоційною холодністю, можуть почуватися незахищеними та підвищено агресивними. Взаємодія з батьками, що включає в себе як позитивні, так і негативні моделі поведінки, може суттєво вплинути на розвиток агресії.

Якщо агресивну поведінку не коригувати в дитинстві, то у підлітковому віці це може стати складнішим завданням через гормональні зміни та психологічні фактори. Підлітковий вік є часом значних змін, і багато підлітків стають більш агресивними, що пов'язано з фізіологічними

перебудовами в організмі, а також зі зміною соціального оточення. Соціальне середовище, зокрема однолітки і спільноти, також має велике значення. Підлітки піддаються тиску з боку однолітків, які можуть сприяти проявам агресії через групову динаміку. У групах, де прийняті насильницькі норми поведінки, молоді люди можуть почуватися зобов'язаними до агресивних вчинків, аби відповідати очікуванням своїх ровесників. Підлітки в цей період активно самостверджуються, намагаються показати свою незалежність і досягти визнання серед однолітків. Важливо, що агресивна поведінка в підлітків часто є формою протесту проти встановлених авторитетів, таких як батьки та вчителі, а також результатом бажання перевірити межі дозволеного.

Суттєвою відмінністю між агресією та агресивністю є те, що агресивність – це сталий рис характеру, а агресія – це емоційний стан, який можна коригувати за допомогою правильних методів впливу. Причини агресивної поведінки можуть бути різними, але серед основних – прагнення привернути увагу та заклик до допомоги. За зовнішньою агресією часто криються внутрішні переживання, такі як страх, невпевненість у собі або проблеми з самосприйняттям.

Таким чином, важливо допомогти підліткам знайти конструктивні способи вираження своїх емоцій і потреб, що дозволить зменшити прояви агресії та сприятиме їхньому психологічному розвитку.

Підліткова агресія може мати різноманітні причини, як фізіологічного, так і психологічного характеру. Ось основні з них:

- 1). Особистісна криза - підлітковий вік є періодом значних психологічних змін, коли молоді люди шукають своє місце в житті, встановлюють власні цінності та ідентичність. Ці пошуки можуть призводити до стресу і внутрішніх конфліктів, що, в свою чергу, сприяє виникненню агресії.
- 2). Несприятлива шкільна або сімейна атмосфера - негативна обстановка в родині, конфлікти з батьками, бідність емоційних взаємозв'язків або насильство можуть викликати агресивні реакції. Шкільне середовище також

може бути джерелом стресу через булінг, соціальну ізоляцію чи проблеми з навчанням.

3). Почуття неповноцінності - підлітки, які відчують себе недостатньо успішними, погано оцінюють свої можливості чи не відповідають соціальним стандартам, можуть намагатися компенсувати це через агресивну поведінку.

4). Спадковість - вплив генетичних факторів може визначати схильність до агресивних проявів. Якщо в родині є люди з агресивними рисами чи психічними розладами, ймовірність прояву агресії у підлітка зростає.

5). Ендокринні та гормональні порушення - гормональні зміни під час статевого дозрівання можуть впливати на емоційний стан підлітка, викликаючи різкі перепади настрою і, як наслідок, агресивну поведінку.

6). Певні хвороби - деякі психічні або неврологічні захворювання, такі як депресія, тривожні розлади або розлади поведінки, можуть бути супутниками агресії у підлітків.

7). Зловживання алкоголем, медикаментами та забороненими речовинами вживання психоактивних речовин часто стає чинником, що провокує агресивну поведінку. Це може бути результатом спроби підлітка зняти стрес чи наслідком хімічної залежності, яка впливає на емоційну регуляцію та поведінку.

Розуміння цих причин важливе для діагностики і корекції агресивної поведінки, адже підліткова агресія часто має багатофакторну природу і вимагає комплексного підходу до лікування та підтримки.

Правильно зазначивши, що несприятлива атмосфера в сім'ї є одним із головних факторів прояву агресивної поведінки у підлітків. Коли в родині домінують негативні емоції — насильство, недовіра, образи чи недолік уваги, це створює підґрунтя для розвитку агресивної поведінки у дітей. Відсутність батьківської любові та підтримки може сформувати у підлітка почуття покинутості, непотрібності та розчарування, що може штовхати його до агресії як способу самовираження або захисту.

Сімейні обставини, де діти стикаються з насильством або психологічним тиском, часто призводять до того, що ці діти переносять такий стиль спілкування в інші соціальні ситуації — з друзями, в школі, з однолітками. Вони можуть відтворювати в агресивній формі поведінку, яку спостерігають вдома, і намагатися контролювати ситуацію через силу чи конфлікти. Гендерна різниця у віці 14-15 років є досить важливою. Хлопці та дівчата можуть по-різному проявляти агресію: у хлопців це може бути більш фізична агресія, спрямована на домінування в групі, тоді як у дівчат часто спостерігається психологічна агресія, спрямована на соціальну ізоляцію або психологічний тиск на інших.

На цьому етапі підлітки активно шукають свою ідентичність і відштовхуються від авторитетів, таких як батьки чи вчителі, сприймаючи їх як несучасних чи нерозумних. Агресія стає способом протесту, самовираження і боротьби за свою незалежність. Саме в цьому віці формуються певні групи однолітків, підлітки які створюють певні фракції, де намагаються довести свою цінність через агресивну поведінку. Це стає способом утвердитися та виділитися в колективі, для отримання визнання і здобути «владу». В такій ситуації дуже важливо, щоб батьки та педагоги активно виявляли ознаки агресії і намагалися коригувати поведінку підлітків через відкритий діалог, психотерапевтичну допомогу або соціальні програми. Можемо більш детально окреслити різноманітні фактори, що можуть сприяти розвитку агресивної поведінки у підлітків. Підлітковий вік — це період активного формування особистості, і на цей процес можуть впливати як біологічні, так і соціальні чинники. Ось кілька важливих аспектів, які ви згадали:

Конституційна схильність: Деякі підлітки можуть мати вроджену схильність до агресії. Якщо дитина від природи схильна до дратівливості, замкнутість, тривожності чи підозрливості, це може підвищувати ризик прояву агресії у важких ситуаціях. Це підкреслює важливість індивідуального підходу до кожної дитини в процесі виховання та соціалізації.

Вплив ЗМІ та комп'ютерних ігор: Це фактор, який має особливу вагу в умовах сучасного інформаційного суспільства. Діти та підлітки часто споживають контент, що містить сцени насильства, жорстокості, що може негативно позначатися на їхній психіці. Підвищена агресивність, деструктивні моделі поведінки та зниження чутливості до насильства можуть бути результатом постійного впливу таких джерел інформації.

Сім'я: Це один із основних факторів формування підліткової агресії. Непорозуміння в родині, відсутність підтримки чи надмірний контроль з боку батьків можуть спричиняти внутрішні конфлікти в дитині. Підлітки, які виростають у таких умовах, можуть перенести це в свої стосунки з іншими людьми і виражати агресію у соціальних взаємодіях. Важливо, щоб у родині були присутні емоційна підтримка, довіра та правильний стиль виховання.

Вживання алкоголю та наркотиків: Це безпосередньо впливає на поведінку підлітка, знижуючи здатність контролювати емоції та поведінку. Вживання психоактивних речовин може сприяти розвитку імпульсивної та агресивної поведінки, особливо у підлітків, які вже мають схильність до агресії або внутрішні конфлікти.

Стан довкілля та соціуму: Психологічний стан підлітка також залежить від зовнішнього середовища, в якому він живе. Неблагополучні соціально-економічні умови, проблеми в суспільстві (економічні кризи, безробіття, безнадійність) можуть породжувати почуття відчуження, що в свою чергу призводить до агресивної поведінки. Соціальна несправедливість, безперспективність — усе це може стати каталізатором протестної поведінки.

Правильно зазначаєте, що сімейні умови і стиль виховання можуть значною мірою впливати на розвиток підліткової агресії. Ось детальніше розглянемо кожен із цих факторів:

Байдужість або ворожість по відношенню до підлітка. Коли батьки проявляють байдужість або навіть ворожість до підлітка, це може привести до почуття відчуження, ізоляції та гніву у дитини. Якщо підліток відчуває, що

його ігнорують або не розуміють, це може спонукати його до агресивної поведінки як способу привернути увагу або виразити протест.

Неприйняття, брак любові чи її прояву. Відсутність безумовної любові та прийняття з боку батьків може призвести до низької самооцінки підлітка, почуття непотрібності або неприязні до себе. Це може стати джерелом внутрішнього напруження, яке проявляється у вигляді агресії.

Надмірний контроль. Це контроль над підлітком, постійне втручання в його особисті справи або заборони, які не мають логічного пояснення, можуть викликати у нього почуття пригніченості, обмеженості та бажання бунтувати. В такому випадку агресія є способом боротьби за свою незалежність та особистий простір.

Відсутність участі у житті підлітка. Якщо батьки не беруть участі в житті підлітка, не цікавляться його захопленнями, проблемами або переживаннями, це може призвести до відчуття непотрібності. Підліток може шукати підтримки та розуміння в інших місцях, але це часто веде до конфліктів або ізоляції.

Відсутність емоційного зв'язку: Емоційний зв'язок між батьками та підлітком є основою здорових взаємин. Якщо цього зв'язку немає, підліток може почуватися самотнім і незрозумілим, що може бути причиною агресивної поведінки як способу самовираження або спроби отримати емоційну підтримку.

Приниження та образи. Жорстокі жарти, знущання чи постійні образи від батьків або інших членів сім'ї можуть викликати в підлітка відчуття неповноцінності та гніву. Це не тільки негативно впливає на його самооцінку, але й може призвести до прояву агресії як реакції на образи.

Придушення емоційної сфери підлітка та проявів його самостійності. Якщо батьки постійно придушують емоції дитини, не дозволяючи їй вільно виражати почуття або здійснювати спроби бути самостійною, це може призвести до емоційної напруги та агресивних реакцій. Підлітки часто шукають спосіб продемонструвати свою незалежність і вирізнитися, і якщо

їм не дають такої можливості вдома, вони можуть реалізувати це через агресивну поведінку.

Загалом, кожен з цих чинників може сприяти розвитку агресивної поведінки підлітка, і тому важливо, щоб батьки та опікуни були уважні до емоційних потреб дитини, надавали їй підтримку і встановлювали здорові межі. Адекватне виховання, засноване на любові, довірі, підтримці і взаємоповазі, допоможе зменшити ризик розвитку агресії в підлітковому віці. Дійсно, підлітковий вік є перехідним і важким етапом у житті кожної людини, що характеризується змінами не лише в психологічному, а й в фізіологічному плані. Процес статевого дозрівання часто викликає внутрішнє напруження, яке може виражатися у вигляді агресії. Ця агресія є однією з нормальних реакцій організму на зміни, що відбуваються, але надмірне чи неконтрольоване вираження агресії може бути небезпечним як для самого підлітка, так і для його оточення. Завдання батьків у цей період полягає не в тому, щоб повністю припинити прояви агресії, адже це неможливо, а в тому, щоб звести їх до мінімуму, контролюючи та коригуючи. Це дозволяє знизити ризики, пов'язані з агресивною поведінкою, і допомагає підлітку правильно справлятися з емоціями.

Основні форми агресії в підлітковому віці:

Вербальна агресія. Підлітки можуть використовувати лайки, образи, або агресивні висловлювання як спосіб вираження свого гніву, незадоволення чи боротьби за авторитет. Вербальна агресія часто буває менш помітною, але може мати руйнівний вплив на психіку підлітка та його оточення.

Фізична агресія. Вона може проявлятися через бійки, пошкодження предметів або навіть насильство щодо інших людей. Підлітки можуть застосовувати фізичну силу, щоб домогтися поваги, відстояти свою думку або вирішити конфлікт. Це є наслідком як фізіологічних змін в організмі, так і соціальних факторів, таких як намагання домінувати серед однолітків.

Аутоагресія. Одна з найнебезпечніших форм агресії, яка проявляється в самопошкодженнях або навіть спробах суїциду. Це сигнал про глибокі

внутрішні конфлікти, депресію чи інші психологічні проблеми. Часто є наслідком низької самооцінки, почуття непотрібності чи безнадійності. Це може бути найбільш руйнівною формою агресії, яку підлітки інколи використовують, щоб справитися з емоційною болем.

Агресія до «чужих» дорослих. Підлітки можуть проявляти агресивну поведінку по відношенню до авторитетів, таких як вчителі, тренери або навіть незнайомі люди, оскільки в цей період вони прагнуть заявити про свою незалежність і протестують проти обмежень.

Вплив сімейних стосунків. Особливості сімейного виховання мають вирішальне значення у формуванні типу агресивної поведінки підлітка. У сім'ї, де панує атмосфера насильства, конфліктів або де батьки не виявляють належної уваги та підтримки, підлітки можуть прагнути виражати свою агресію через зовнішні конфлікти, як спосіб привернути увагу або домогтися того, щоб їх почули і зрозуміли.

Контроль і корекція агресивної поведінки:

Психологічна підтримка. Підлітки потребують підтримки, розуміння і можливості виражати свої емоції в безпечному середовищі. Спільні розмови з батьками або професіоналами можуть допомогти розібратися з джерелами агресії.

Покращення сімейних стосунків. Важливо створювати в родині атмосферу довіри, де підліток відчувається емоційно підтриманим. Конструктивна комунікація та розвиток емоційного зв'язку між батьками і підлітком можуть значно знизити рівень агресії.

Підтримка та розв'язання конфліктів у школі та серед однолітків. Шкільні психологи, вчителі, а також учнівські групи повинні створювати безпечне середовище для підлітків, де вони можуть виражати свої почуття, не вдаючись до агресії.

Таким чином, важливо розуміти, що агресія в підлітковому віці є природним явищем, але вона потребує уваги, контролю і корекції.

Форми прояву агресії підлітків можуть бути різними і мати різний ступінь вираженості. Кожна з цих форм є індикатором того, як підліток намагається справитися зі своїми емоціями, соціальними та психологічними труднощами, а також з факторами, що впливають на його розвиток.

Форми прояву агресії підлітків:

Фізична агресія. Це пряме використання фізичної сили для вирішення конфліктів або як спосіб вираження гніву. Фізична агресія може включати бійки, побиття однолітків або навіть дорослих. Підлітки можуть агресивно реагувати на ситуації, які викликають у них фрустрацію або відчуття безсилля. Таке поведіння може бути наслідком не тільки фізіологічних змін, але й соціальних чи сімейних проблем.

Вербальна агресія. Це агресивні слова, висловлювання, які мають на меті образити, залякати або принизити іншого. Лайка, погрози, крики — всі ці способи є частиною вербальної агресії. Підлітки часто використовують вербальну агресію для вираження обурення або захисту своєї території та статусу серед однолітків.

Дратівливість. Підліток стає більш чутливим і схильним до суперечок, часто агресивно реагуючи навіть на незначні подразники. Це може включати незначні перепалки, грубість або відповіді з запальним тоном. Дратівливість є однією з характерних рис підліткової поведінки через гормональні зміни та психологічні складнощі перехідного віку.

Підозрілість. Підліток може бути схильний бачити в оточуючих людей негативні наміри. Він може вважати, що всі проти нього, що інші люди йому не довіряють або намагаються його образити. Це може бути результатом внутрішнього відчуття невпевненості, низької самооцінки або травматичного досвіду в сім'ї чи школі.

Непряма агресія. Це коли підліток спрямовує свою агресію на когось через іншу особу або вчинок. Це можуть бути злі жарти, плітки, цькування чи маніпуляція людьми для досягнення власних цілей або для того, щоб "помститися" за справжні чи уявні образи. Непряма агресія може бути

наслідком соціальних зв'язків у групі однолітків, де підліток намагається знайти спосіб контролювати ситуацію, не виявляючи відкритої агресії.

Образа. Підліток може сильно образитися навіть через дрібниці, що стає для нього важливою емоційною реакцією. Образи можуть бути спрямовані як на конкретну людину, так і на весь світ у цілому. Образа може бути глибокою та тривалою, що заважає підлітку нормально функціонувати в соціумі, знижує його самооцінку та викликає депресію.

Пасивно-агресивна поведінка. Це підлітки, які не відкрито проявляють агресію, але через затримки, забування або відмову від виконання завдань виражають свою незгоду. Це може бути маніпуляція через пасивність, коли підліток намагається підкреслити своє невдоволення чи протест, не використовуючи відкрити агресію.

Причини прояву агресії:

Гормональні зміни. У перехідний період відбуваються значні зміни в організмі, які можуть викликати коливання емоційного стану підлітка, що нерідко призводить до агресивних реакцій.

Сімейні проблеми. Непорозуміння в родині, конфлікти з батьками, відсутність емоційної підтримки або надмірна опіка можуть бути основними причинами підліткової агресії.

Соціальні фактори. Стосунки в школі, конфлікти з однолітками, бажання домогтися визнання чи статусу серед друзів можуть підштовхувати підлітків до агресії.

Особистісні риси. Схильність до агресії може бути частково закладена в індивідуальності підлітка, зокрема, в його схильності до дратівливості, замкнутості або схильності до переживання тривоги.

Отже, зробивши висновок, що формування агресії у підлітків є результатом дії багатьох факторів, серед яких сімейне середовище, соціальні взаємодії, медіа та особисті характеристики. Розуміння цих аспектів є важливим для розробки стратегій, які допоможуть молоді справлятися з агресією і знаходити альтернативні шляхи вирішення конфліктів.

1.3. Фактори, що визначають делінквентну поведінку підлітків

Делінквентна поведінка — це одна з форм девіантної поведінки, що включає в себе правопорушення та злочини, які не відповідають соціальним і юридичним нормам. Цей термін охоплює такі дії, які здійснюються неповнолітніми, і за які передбачена кримінальна відповідальність. Основною характеристикою делінквентної поведінки є те, що вона порушує закони та соціальні правила, що встановлені в суспільстві, і має суттєвий негативний вплив на життя молоді людини та її оточення.

Основні характеристики делінквентної поведінки:

- 1). Протиправність. Делінквентна поведінка завжди передбачає вчинення правопорушень, за які в законодавстві передбачена відповідальність. Це можуть бути як незначні правопорушення, так і тяжкі злочини.
- 2). Відхилення від соціальних норм. Порушення не лише юридичних, але й соціальних стандартів поведінки. Такі вчинки зазвичай суперечать нормам моралі і поведінковим паттернам, прийнятим у суспільстві.
- 3). Соціальні відхилення. Особи з делінквентною поведінкою зазвичай відрізняються деякими соціальними або психологічними відхиленнями, наприклад, проблемами з адаптацією в соціумі або порушенням норм взаємодії в колективі.

Причини делінквентної поведінки підлітків:

- Безконтрольність у сфері продажу алкоголю та наркотиків. Проблеми з незаконним продажем алкоголю і наркотиків дітям, відсутність належного контролю з боку дорослих, можуть стати одним з факторів, що підштовхують підлітків до правопорушень.
- Неблагополучні сімейні умови. Агресія, насильство, або відсутність емоційної підтримки в родині можуть сприяти формуванню в дітей і підлітків антисоціальних рис характеру.

- Низька соціалізація та нестабільні умови життя. Підлітки, які залишили школу і не займаються жодною діяльністю, часто опиняються під впливом кримінальних груп, що активно пропонують їм злочинні способи заробітку.
- Поганий вплив засобів масової інформації та культури. Комерціалізація центрів дозвілля, відеотек та ігрових залів, а також зображення насильства в медіа та відеоіграх можуть сприяти нормалізації насильницької поведінки серед молоді.
- Неадекватне виховання. Порушення виховного процесу в родині чи школі, неправильне формування соціальних цінностей і норм, можуть сприяти розвитку у підлітка асоціальних звичок і моделей поведінки.

Важливі аспекти:

Психологічні та соціальні відхилення. Делінквентна поведінка часто є результатом соціальних відхилень. Це можуть бути психічні чи емоційні порушення, які виникають через нестабільне середовище чи поганий досвід виховання.

Негативний життєвий досвід. Коли підліток стикається з певними труднощами, які призводять до формування асоціальної поведінки (наприклад, пережитий травматичний досвід або насильство).

Делінквентна поведінка є серйозним соціальним викликом, оскільки вона може порушити нормальний процес соціалізації молоді та призвести до подальших проблем в її дорослому житті. Правопорушення, вчинені неповнолітніми, поділяються на два основних види: проступки та злочини. У випадку неповнолітніх, більшість правопорушень відноситься до категорії проступків, які за своєю суттю є менш тяжкими правопорушеннями, порівняно зі злочинами.

Поступок - це протиправні дії, які не передбачають кримінальної відповідальності, а регулюються нормами інших галузей права (адміністративного, цивільного, трудового). Наприклад, порушення правил дорожнього руху або дрібні крадіжки.

Види проступків неповнолітніх:

1). Агресивно-насильницька поведінка - це правопорушення, що включають акти фізичної агресії, такі як:

- Лихослів'я (використання ненормативної лексики, погрози або образи).
- бійки (часто в результаті конфліктів з іншими підлітками або авторитетними фігурами);
- кривдження інших (фізичне чи моральне насильство щодо однолітків або дорослих);

2). Корислива поведінка- це правопорушення, що здійснюються з метою отримання матеріальних вигод, наприклад:

- бродяжництво - це соціально небажана поведінка, коли підліток залишає домівку без достатніх на те причин, часто з метою уникнення контролю з боку батьків або інших опікунів. Бродяжництво може стати симптомом більш глибоких проблем у сім'ї або суспільстві.
- мілкі крадіжки (крадіжка товарів, дрібних предметів, особистих речей);
- здирництво (вимагання грошей чи інших ресурсів від інших осіб);
- злочин, пов'язаний з викраденням автомобіля або інших транспортних засобів.

Усі ці проступки, хоча й не досягають рівня злочинів, можуть призвести до серйозних наслідків, якщо їх не коригувати на ранньому етапі. Важливо, щоб дорослі (батьки, вчителі, психологи) активно втручалися, щоб сприяти правильному розвитку підлітка і запобігати майбутнім серйозним порушенням.

До протиправних дій, вчинених неповнолітніми, відносять поступки, правопорушення та злочини. Ці категорії відрізняються за ступенем тяжкості вчинків та відповідальністю, що передбачена за них.

1. Поступки — це менш серйозні правопорушення, що регулюються адміністративними чи цивільними нормами права. До них відносяться: використання ненормативної лексики чи образливих висловів, систематичне порушення дисципліни в школі, невиконання вимог навчального процесу, порушення поведінки, бійки з однолітками, фізичне насильство між дітьми,

бешкетування, надмірне порушення загальноприйнятих норм поведінки, що може створювати проблеми для інших.

2. Правопорушення — це порушення правових норм, що вимагають адміністративної чи кримінальної відповідальності. Серед правопорушень неповнолітніх виділяються: дрібні крадіжки, викрадення речей чи грошей, викрадення чи заволодіння транспортним засобом, хуліганство (систематичне порушення громадського порядку, агресивні вчинки).

3. Злочини — це серйозні правопорушення, що несуть загрозу суспільству і класифікуються кримінальним законодавством. Злочини неповнолітніх можуть включати: вбивство, нанесення значних тілесних пошкоджень, згвалтування.

Основною умовою поведінки делінквентних підлітків є важковихованість. Це відноситься до дітей, які виявляють негативне ставлення до навчання та соціальних норм. Такі підлітки можуть бути загалом здоровими, проте через психофізіологічні проблеми, такі як порушення роботи нервової системи або травмуючі впливи, їх поведінка може бути відхиленою від нормативів. Вони часто проявляють в неадекватній реакції на ситуацію, агресивність, озлобленість, заздрість, ледарство, безцільне проведення часу, розбещеність, лицемірство, безвідповідальність, неухважність, неорганізованість. Ці особливості часто є результатом неповноцінного або занадто жорсткого виховання, а також через соціальні або сімейні проблеми, що формують негативний життєвий досвід. Потрібно своєчасно помічати ці ознаки і коригувати поведінку таких підлітків, щоб уникнути подальших проблем із законом.

Психологи виокремлюють кілька груп делінквентних осіб, які відрізняються за мотивами та умовами, що впливають на їхню поведінку [15]:

1). Індивіди, які здійснюють правопорушення під впливом певних обставин чи оточуючих людей — ці особи можуть бути схильні до порушення норм через зовнішній тиск або вплив оточення, наприклад, через друзів, що закликають до антисоціальних вчинків.

2). Люди, що випадково чинять правопорушення — ці особи не мають умислу порушити закон, але через необачність, недогляд або неухважність стають порушниками.

3). Особи, що свідомо порушують правові норми — це найбільш явні порушники, які з чітким розумінням того, що їхні дії є незаконними, свідомо йдуть на порушення законодавства.

4). Особи з достатнім рівнем правосвідомості, але пасивним ставленням до інших порушників — такі люди можуть усвідомлювати, що їхні дії порушують закон, але не відчують необхідності втручатися або протистояти порушенням, що здійснюються іншими.

Протиправна поведінка — це дія або бездіяльність особистості, що порушує встановлені суспільством юридичні норми і завдає шкоди окремим людям, установам, спільнотам або суспільству в цілому. Вона охоплює як злочинну поведінку, що порушує кримінальні норми, так і делінквентну, яка не є кримінальною, але порушує інші юридичні норми (наприклад, адміністративні чи цивільні).

Проблема делінквентної поведінки є важливою темою в соціальних науках, оскільки підтримка громадського порядку є ключовою для розвитку суспільства. Протиправна поведінка підриває основи правопорядку та соціальної стабільності, що може мати негативні наслідки як для держави в цілому, так і для окремих громадян. Це робить дослідження причин та наслідків делінквентної поведінки критично важливим для забезпечення безпеки та розвитку здорових соціальних норм.

Делінквентна поведінка має кілька важливих характеристик, які відрізняють її від інших форм відхилення від норм:

1). Невизначеність меж. Дана поведінка є одним з найменш певних видів девіантної поведінки, оскільки коло діянь, що визнаються злочинними, може змінюватися в залежності від країни, часу та соціальних умов. Те, що одне суспільство вважає злочином, може бути дозволено в іншому, а також закони можуть бути неповними або надто широкими. Наприклад, ухилення від

сплати податків може призводити до кримінальної відповідальності в одних країнах, в той час як в інших це може бути лише адміністративним правопорушенням.

2). Регулювання правовими нормами. На відміну від інших форм девіацій, здебільшого регулюється саме правовими нормами, законами, нормативними актами і дисциплінарними правилами. Тобто поведінка, що порушує правові норми, зазвичай визначається як правопорушення або злочин і підлягає відповідним санкціям.

3). Небезпека для соціального устрою. Протиправна поведінка є однією з найбільш небезпечних форм девіації, оскільки вона загрожує основам соціального порядку та громадського устрою. Це може включати фізичне насильство, економічні злочини, загрозу для здоров'я та безпеки інших громадян.

4). Активне засудження і покарання. Делінквентна поведінка завжди викликає негативну реакцію в суспільстві. Вона активно засуджується, а порушники підлягають покаранням. Спеціальні соціальні інститути, такі як суди, поліція, місця позбавлення волі та інші правоохоронні органи, займаються контролем за порушенням законів і покаранням винних.

5). Конфлікт між індивідумом і суспільством. Суттю делінквентної поведінки є конфлікт між індивідуальними прагненнями та суспільними нормами. Людина, що порушує закон, не лише відкидає норми поведінки, але й ставить свої особисті інтереси вище за інтереси суспільства, що призводить до порушення соціальних устоїв.

Таким чином, делінквентна поведінка має специфічні риси, які роблять її важливим об'єктом вивчення у соціальних науках та праві, оскільки вона прямо пов'язана з порушенням основних соціальних норм і загрожує стабільності соціального порядку.

Делінквентна поведінка серед підлітків часто може мати різні форми, і іноді вона виникає не через злі наміри, а через бажання привернути увагу, розважитися чи випробувати нові емоції. Наприклад, бешкетництво та

бажання розважитися можуть проявлятися у таких діях, як кидання предметів з балкона, це може бути як форма розваги, так і бажання підлітка випробувати свої сили або просто зацікавленість у тому, як буде реагувати оточення. Підліток може не усвідомлювати серйозних наслідків своїх дій, таких як травми, завдані випадковим перехожим. Фальшиві повідомлення про загрози можуть бути лише спроба привернути увагу або спровокувати ефект "шоку", однак такі дії можуть призвести до серйозних наслідків, включаючи правові санкції. Ризиковані вчинки для розваги, можуть бути створити серйозну небезпеку для його життя і здоров'я, але при цьому ці дії можуть мотивуватися прагненням до захоплюючих переживань чи вражень. Вживання алкоголю або наркотиків, хоча це може бути не завжди очевидно, серед підлітків часто носить характер проступку чи навіть злочину, і виникає через соціальний тиск, бажання відчувати себе дорослим або справити враження на оточення. Усі ці дії є проявами делінквентної поведінки, яка може виникнути через різні соціальні, психологічні та поведінкові фактори. Вони часто мають тимчасовий, експериментальний характер, але можуть перерости в серйозніші правопорушення, якщо підліток не отримає належної підтримки або якщо йому не будуть дані чіткі межі та наслідки таких вчинків. Делінквентна поведінка, як правило, є результатом складної взаємодії соціальних, психологічних та індивідуальних чинників. Важливо зрозуміти, що не можна звести причини правопорушень лише до одного фактору. Зазвичай вони є наслідком поєднання зовнішніх (соціальних) та внутрішніх (психологічних) умов, що формують поведінку індивіда.

Соціальні умови відіграють суттєву роль у походженні делінквентної поведінки.

До таких умов можна віднести:

1). Недосконалість законодавства та слабкість влади. Якщо в суспільстві є відсутність чітких правових норм або їхнє неналежне виконання, це може заохочувати правопорушення. Люди, особливо вразливі групи, можуть відчувати, що порушення законів не призведе до серйозних наслідків.

- 2). Соціальні катаклізм. Періоди соціальної або економічної нестабільності, кризи, безробіття, зростання нерівності можуть сприяти зростанню злочинності, оскільки у людей формується відчуття безнадійності, протесту або навіть необхідності порушувати правила для досягнення своїх цілей.
- 3). Низький рівень життя. Бідність та соціальна ізоляція можуть створювати сприятливі умови для розвитку делінквентної поведінки. Безробіття, відсутність можливостей для самореалізації чи адекватної освіти можуть підштовхувати молодь до участі в правопорушеннях.
- 4). Бездоглядність. Якщо підліток часто залишають без нагляду або не отримує належної уваги від батьків чи опікунів, він може звертатися до вулиці чи поганих компаній для пошуку емоційної підтримки або пригод. Це також може призвести до порушення законів.
- 5). Багатодітність або неповні сім'ї. У таких родинах часто бракує ресурсів та уваги для всіх дітей, що може призвести до емоційної незадоволеності та розвитку деструктивних моделей поведінки у підлітків.
- 6). Внутрішньосімейні конфлікти. Постійні сварки між батьками, відсутність емоційної підтримки чи фізичне насилля в сім'ї можуть створювати у підлітків почуття гніву, обурення та бажання протестувати, що може проявлятися в агресивній або делінквентній поведінці.
- 7). Хронічні конфлікти з значущими іншими. Важливі конфлікти з батьками, вчителями або іншими важливими особами можуть також стати тригером для делінквентної поведінки, оскільки підлітки, які не відчувають підтримки або розуміння, можуть шукати способи виразити своє незадоволення.

Загалом, підліткова делінквентна поведінка є результатом взаємодії багатьох факторів, і кожен конкретний випадок потребує детального аналізу. Важливою є роль виховання, соціальних норм та підтримки з боку дорослих у формуванні здорової особистості.

Дійсно, агресія є одним із важливих психологічних механізмів, через які діти можуть виражати свої емоції у відповідь на фрустрацію, особливо в умовах невизначеності та відсутності належної підтримки з боку дорослих.

Коли дитина відчуває біль і незадоволення своїми потребами або очікуваннями, агресія може стати способом досягти уваги і контролю над ситуацією, намагаючись впливати на оточуючих або домогтися своїх цілей. У деяких випадках агресивні дії можуть стати частиною її поведінкової стратегії, особливо якщо цей спосіб виявляється ефективним для досягнення бажаного результату, зокрема привертання уваги батьків або інших дорослих. Потреби в турботі та уваги до дитини, а саме коли дитина не отримує належної турботи та уваги з боку батьків, це може призвести до ранніх травматичних переживань. Така ситуація може сформувати у дитини почуття покинутості або незадоволення, що може виражатися в агресивній або девіантній поведінці. Жорстокість в сім'ї, та психологічне насилля, це може призвести до розвитку делінквентної поведінки. Відсутність батьківського авторитету, або недостатня роль батька в житті дитини може призвести до порушення норм моральної свідомості. Батько часто є моделлю для формування соціальних ролей, і його відсутність може позначитись на здатності дитини правильно орієнтуватися в суспільстві. Втрата батька, розлучення батьків, смерть близької людини, насильство або інші травматичні події можуть залишити глибокі психологічні сліди. Якщо дитина не отримує належної підтримки, ці події можуть сформувати почуття безнадійності або бажання помсти, що також може сприяти розвитку делінквентної поведінки. Коли батьки занадто потурають дитині, виконуючи її бажання або не вимагаючи відповідальності за поведінку, це може сформувати у дитини безвідповідальність та відсутність розуміння наслідків своїх вчинків. Недостатня вимогливість може призвести до відсутності чітких меж та правил. Занадто інтенсивні любовні стосунки з боку батьків чи родичів можуть порушити розвиток дитини, створюючи для неї умовну ситуацію залежності або перевантаження. Це може негативно вплинути на її емоційний розвиток і сприяти агресивним реакціям. Зміна батьків чи опікунів часто призводить до стресу і може негативно впливати на емоційний та соціальний розвиток. Постійні конфлікти між батьками, зокрема ситуації,

коли батько вчиняє насильство щодо матері, є дуже небезпечними для психічного здоров'я дитини. Якщо дитина росте в середовищі, де порушення норм поведінки є звичними (наприклад, у родині або серед однолітків), вона може засвоїти такі цінності, як агресія, обман чи ігнорування законів, що згодом стане основою її власної правопорушницької поведінки. Ці мікросоціальні фактори в сукупності з іншими соціальними, психологічними та індивідуальними умовами можуть створити сприятливе середовище для розвитку делінквентної поведінки у підлітків. Розуміння цих факторів є важливим для розробки ефективних стратегій попередження правопорушень серед молоді. З часом така поведінка може набувати системного характеру, коли агресія стає звичним способом досягнення бажаного, що в свою чергу може призвести до виникнення більш серйозних порушень норм і правил. Постійне порушення правил може розвиватися в делінквентну поведінку, оскільки дитина вчиться використовувати агресію і порушення як метод досягнення своїх цілей, поступово сприймаючи ці дії як норму.

Щодо вікової динаміки правопорушень, важливо зазначити, що вікові фактори справді суттєво впливають на частоту правопорушень і злочинів. Як показують дослідження, більшість злочинців належать до вікової категорії від 22 до 35 років, а пік правопорушень припадає на вік 29 років. Це можна пояснити тим, що в молодому віці люди ще перебувають на етапі соціалізації та формування власної ідентичності, часто стикаються з проблемами адаптації до соціальних норм і вимог. З часом, після 29 років, злочинність серед осіб зменшується, оскільки вони часто проходять через етапи зрілості, коли формуються більш стійкі соціальні зв'язки, сім'ї та кар'єра, що допомагає знижувати рівень правопорушень.

Загалом, вікові зміни в злочинній поведінці демонструють, як соціальні, психологічні та біологічні фактори взаємодіють в різні періоди життя людини. Дійсно, важливо розрізняти типи порушень поведінки в залежності від віку дитини, оскільки на ранніх етапах розвитку діти ще не мають достатнього рівня усвідомлення соціальних норм і не можуть контролювати

свою поведінку так, як дорослі. До досягнення 5-9 років діти зазвичай не мають достатнього рівня абстрактного мислення, щоб повністю усвідомлювати, чому їхні дії можуть бути неприязно сприйняті іншими або порушувати соціальні правила. Вони ще не здатні співвідносити свої дії з наслідками у широкому соціальному контексті.

Поведінка дітей цього віку часто носить ситуативний або емоційно обумовлений характер, без явного соціального контексту, і такі порушення можуть бути тимчасовими або пов'язаними з певними психоемоційними труднощами, наприклад, внаслідок пережитого стресу, труднощів у взаємодії з однолітками або недостатньої уваги з боку батьків. Наприклад, злочинство у дитини п'яти років, може бути результатом неврозів, гіперактивності чи відсутності необхідної уваги від батьків. Такі порушення зазвичай мають тимчасовий характер і можуть коригуватися при зміні обставин чи після відповідної корекційної роботи з психологом. З ростом дитини і її залученням до шкільного навчання і соціальних груп відбувається більш чітке усвідомлення соціальних норм. У цьому віці від дітей вже очікується виконання загальноприйнятих правил поведінки, а порушення цих правил набувають більш серйозного і систематичного характеру, коли дитина вже здатна контролювати свої дії і оцінювати їх за допомогою моральних і соціальних стандартів.

Загалом, делінквентна поведінка, якщо вона з'являється на ранніх етапах розвитку, може бути ознакою психологічних або соціальних проблем, але не завжди свідчить про хронічну або структурну патологію в поведінці дитини. У кожному випадку важливо враховувати індивідуальні обставини розвитку та фактори, що сприяють такій поведінці. У молодшому шкільному віці (6-14 років) діти починають активно взаємодіяти із соціумом, і це стає вирішальним періодом для формування основ їхньої поведінки. Вони стають більш свідомими своїх дій, розуміють, що їхня поведінка може мати наслідки для них самих і для інших. Однак, оскільки їхні соціальні навички та

моральне мислення ще перебувають на стадії розвитку, то саме в цей період можуть з'являтися перші прояви делінквентної поведінки.

У цьому віці діти часто виявляють поведінкові порушення, такі як:

- брехливість – на цьому етапі розвитку діти можуть почати вживати неправду для того, щоб уникнути покарання або досягти якихось цілей, таких як уникнення відповідальності за свої вчинки.
- прогули уроків і втечі з дому - діти цього віку можуть почати уникати шкільних занять або навіть тікати з дому, шукаючи емоційної або фізичної свободи від обмежень, які накладають правила і домашнє виховання.
- порушення шкільних правил і дисципліни - часті прогули, запізнення на уроки, відсутність виконання домашніх завдань, непокора вчителям або грубість до однокласників.
- дрібне хуліганство - наприклад, грубі жарти над іншими дітьми, вчинення дрібних пошкоджень майна (писання на партах, малювання на стінах), фізичне або вербальне насильство у межах шкільного середовища.
- злодійство - дитина може почати красти речі з магазинів, класних кімнат або вдома через бажання мати певні предмети, яких їй не вистачає, або через бажання привернути увагу однолітків або батьків.

Ці прояви поведінки можуть бути результатом різних факторів, таких як бажання дитини продемонструвати свою незалежність, стрес, сімейні проблеми або вплив однолітків. Хоча такі порушення часто не мають серйозних наслідків, вони є сигналом того, що дитина потребує уваги та корекції у своєму розвитку. Важливо своєчасно звертати увагу на ці прояви та надавати необхідну підтримку для того, щоб уникнути подальшої ескалації проблем у підлітковому віці.

Правопорушна поведінка серед підлітків може бути викликана різними внутрішніми та зовнішніми чинниками, а також відрізнятися за своєю природою та глибиною впливу на особистість.

Для кращого розуміння, психологи видокремлюють різні групи підлітків правопорушників, кожна з яких має свої характерні риси та причини делінквентної поведінки:

Перша група: Підлітки з психічними та невротичними розладами, у яких поряд з делінквентною поведінкою є також ознаки інтелектуального недорозвинення або інших хворобливих симптомів. Такі правопорушення можуть бути результатом психічних проблем, що впливають на їх здатність правильно оцінювати наслідки своїх дій.

Друга група: Підлітки, які відтворюють делінквентну поведінку свого оточення, де така поведінка є нормою. Вони можуть виходити з сімей або груп, де такі вчинки стали звичними. Ці підлітки часто мають негативне сприйняття себе, погано розвинену совість, відсутність самоконтролю та споживацьке ставлення до людей.

Третя група: Підлітки, які свідомо обирають делінквентну поведінку, попри відсутність психічних розладів. Вони добре усвідомлюють наслідки своїх вчинків, мають достатній самоконтроль і часто роблять свідомий вибір на користь порушення норм через особисті переконання, бажання протестувати проти суспільства або через пошук самовираження.

Четверта група: Підлітки, у яких внаслідок ряду причин не розвинені вищі почуття, такі як совість, відповідальність, почуття обов'язку та прихильність до близьких. У таких підлітків спостерігається спотворене уявлення про добро і зло, що впливає на їх емоційну реакцію на власні вчинки, і вони можуть не відчувати глибокого каяття за правопорушення.

П'ята група: Підлітки з гіпертрофованими віковими реакціями, для яких характерна тимчасова опозиційна та антисоціальна поведінка. Це може бути реакція на кризові етапи розвитку (підлітковий вік, зміна соціального статусу) або спроба протесту проти встановлених норм. Зазвичай їх поведінка змінюється за сприятливих умов.

Ці групи допомагають краще зрозуміти різноманітність причин, які можуть призвести до делінквентної поведінки серед підлітків, і сприяють розробці

більш індивідуалізованих підходів до попередження та корекції такої поведінки.

Протиправна мотивація особистості - це система домінуючих мотивів, які визначають її поведінку в порушення законів. Мотивація є суттєво пов'язана з рівнем правової свідомості особистості. Нормальний соціальний розвиток дійсно передбачає інтеграцію культурних та правових норм в індивідуальні цінності. Це дозволяє людині орієнтуватися в суспільстві, діяти відповідно до вимог, визначених правовими і моральними нормами. Перетворення зовнішніх правил у внутрішні переконання, підкріплене вольовою регуляцією, робить особистість законопослушною.

Мотивація до виконання правил або їх порушення може бути різною, і саме різноманітність цих мотивів пояснює багато проявів делінквентної поведінки.

Мотиви, які можуть спонукати людину до протиправних дій:

- 1). Прагнення негайно отримати задоволення - це бажання задовольнити свої потреби або бажання без зволікань, часто без урахування наслідків для інших чи для себе.
- 2). Прагнення самоствердитися - це може бути бажання показати свою силу чи вищість, довести свою значимість перед іншими людьми.
- 3). Прагнення до комфорту або високого соціального статусу - підліток може йти на порушення правил, щоб отримати матеріальні вигоди або покращити свій соціальний статус, навіть через незаконні шляхи.
- 4). Опозиційна поведінка - це внутрішнє бажання порушувати встановлені правила або заборони, що може виникнути через бунтівні настрої чи протест проти авторитетів.
- 5). Поведінкові стереотипи - досвід перебування в кримінальному середовищі або в оточенні, де норми порушення правил є звичними, може призвести до звички до делінквентної поведінки.
- 6). Агресія і садистичні нахили - у деяких випадках порушення норм може бути мотивоване бажанням спричинити біль або страждання іншим, отримуючи задоволення від такого впливу.

7). Переживання безсилового гніву і відчаю - агресія, яка шукає розрядки. Внутрішній гнів або відчуття безсилля можуть призводити до спроби вивести емоційний тиск через агресивні або насильницькі дії. Така поведінка може бути реакцією на тривалі стреси або переживання, які не вдалося розв'язати іншими, конструктивними способами.

8). Заздрість, що спонукає до відновлення справедливості для тих, хто має більше ресурсів, можливостей чи успіхів, може мотивувати підлітків до вчинення протиправних дій. Вона може прагнути «відновити справедливість» через несанкціоновані засоби, наприклад, крадіжку чи зловживання своїми можливостями.

9). Фантазії величі і всемогутності. Психологічні переживання, пов'язані з прагненням до величі, могутності або вищості, можуть штовхати особу на дії, що порушують закон, як спробу підкріпити свою уявну перевагу або важливість.

10). Образа, що вимагає помсти. Відчуття образи чи несправедливості, яке виникає в результаті минулих або сучасних ситуацій, може перетворюватися на мотив помсти. Такі переживання можуть призводити до заподіяння шкоди або протиправних дій щодо тих, хто сприймається як ворог чи обидчик.

11) Бажання негайного задоволення. Це може бути прагнення отримати матеріальні блага, задоволення фізичних чи емоційних потреб, не замислюючись над їхнім довгостроковим впливом.

Ці мотивації показують, що делінквентна поведінка часто є не просто зовнішнім проявом, але й результатом глибших психологічних проблем або внутрішніх конфліктів. Своїм вчинками людина намагається задовольнити внутрішні потреби або вирішити проблеми, які вона не може або не хоче розв'язати іншими способами.

А. Айхорн розрізняє два типи делінквентності, зокрема прикордонне невротичне становище, яке супроводжується симптомами антисоціальної поведінки. У такому випадку особистість переживає внутрішній конфлікт, де

одна частина свідомості забороняє делінквентну поведінку, а інша - її здійснення, що викликає почуття провини.

1. Прикордонне невротичне становище з симптомами антисоціальної поведінки:

Конфлікт між бажанням і заборонаю. У таких особистостей часто виникає розрив між внутрішнім бажанням порушити правила та емоційним конфліктом, який виникає після цього. Їхня поведінка може бути парадоксальною: наприклад, вони крадуть, але не отримують від цього вигоди, або ж намагаються бути викритими. Вони часто потрапляють у ситуації, де їхні злочини стають явними, а поведінка схожа на навмисне прагнення бути спійманим.

2. Делінквентність як спосіб подолання супер-Его:

Підвищений тиск моральних вимог. У ряді випадків делінквентна поведінка може виникати як спроба "полегшити" внутрішнє напруження, яке створює супер-Его - частина психіки, що відповідає за моральні принципи та внутрішні заборони. Тому людина може вчинити злочин не стільки заради отримання вигоди, скільки через бажання звільнитися від тиску моральних вимог і почуття неповноцінності або внутрішнього страждання.

Такий тип делінквентної поведінки зазвичай супроводжується психологічними проблемами, пов'язаними з порушеннями самоконтролю, морального розвитку і внутрішньої боротьби з власними бажаннями. В описаному підході йдеться про антисоціальну поведінку, яка не пов'язана з неврозами, а характеризується відкритим конфліктом з оточенням. Ця поведінка є результатом ранніх фрустрацій лібідних бажань і може бути пов'язана з несвідомим бажанням отримати покарання або з закріпленням принципу задоволення на різних етапах розвитку. Делінквентність як результат взаємодії психічних сил. У таких випадках делінквентність формується через порушення взаємин між частинами психіки — Его, супер-Его та Его-ідеалом, що створює спотворене сприйняття норм і цінностей. Соціопатія та соціопатичні особистості та Антисоціальна (соціопатична)

особистість. Це психологічний тип, що визначається через динаміку психічних процесів. Така особистість часто виявляє бажання контролювати інших, маніпулювати ними, підкорюючи їх своїм бажанням і прагненням до влади. Невідповідність моральним нормам. Людина з такою особистістю не здатна до глибоких емоційних прив'язаностей, що часто веде до проблем у соціальних взаємодіях.

Отже, делінквентна поведінка підлітків не є результатом одного-єдиного фактора. Вона є наслідком взаємодії різноманітних індивідуальних, соціальних, економічних та культурних чинників. Для ефективного запобігання делінквентної поведінки важливо враховувати всі ці аспекти та створювати умови, в яких підлітки можуть розвиватися в здоровому та підтримуючому середовищі. Виховання в сім'ї, позитивний вплив однолітків та соціальна підтримка з боку держави можуть бути ключовими чинниками для формування здорової поведінки у підлітків. Важливо працювати над розвитком емоційної інтелігенції та навичок спілкування, що допоможе зменшити рівень агресії в суспільстві та покращити якість міжособистісних стосунків. Тільки через взаємодію та розуміння можемо прагнути до миру й гармонії в сучасному світі.

РОЗДІЛ 2

ВИВЧЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДЕЛІНКВЕНТНИХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Організація дослідницького процесу та обґрунтування вибору методик для діагностики

Теоретичний аналіз наукової літератури щодо впливу агресивної поведінки підлітків на міжособистісні стосунки дійсно підкреслює складність та значущість цієї проблеми. Вивчення цього явища має важливе значення, оскільки агресія в підлітковому віці може мати далекосяжні наслідки для формування міжособистісних зв'язків і соціальної адаптації. Агресивна поведінка, яка проявляється в різних формах (фізичній, вербальній, психічній), може порушувати стосунки не тільки в родині, а й у колективі однолітків, що в результаті впливає на соціальні навички підлітка, його самооцінку, а також на розвиток емоційної та соціальної зрілості.

Метою емпіричного дослідження, яке було проведено, стало вивчення саме цього впливу — як агресивна поведінка змінює міжособистісні стосунки підлітків, зокрема, в контексті шкільного середовища, родинних стосунків і взаємодії з однолітками.

У рамках цього дослідження, ймовірно, вивчались такі аспекти:

Типи агресії та їх прояви: визначення форм агресії (фізичної, вербальної, пасивної) та порівняння їх впливу на взаємини підлітків з іншими людьми.

Психологічні наслідки агресії, як агресивна поведінка впливає на емоційну сферу підлітка, на його здатність до самоконтролю і на розвиток соціальних навичок.

Аналіз міжособистісних стосунків підлітків, дає змогу зрозуміти які стосунки з однолітками, педагогами, а також із членами родини.

Фактори, що сприяють агресії. Визначають безліч причин та умов, які сприяють розвитку агресивної поведінки у підлітків, таких як сімейна ситуація, соціальне оточення, психологічний стан.

Отже, дослідження дозволяє краще зрозуміти, як агресивна поведінка впливає на якість взаємодії підлітка з іншими людьми, і має велике значення для розробки рекомендацій щодо корекції агресії та поліпшення міжособистісних стосунків.

Підлітки, які прийняли участь в дослідженні, були готові до налагодженої співпраці та сприяли в якості проходження тестування та опитування. Для дослідження було відібрано учнів 7-9 класів, Макарівського ліцею №1, що знаходиться за адресою: Бучанський район, Київська обл., смт. Макарів. Діти віком від 12 до 15 років, з них 14 дівчаток та 10 хлопчиків.

При проведенні емпіричного дослідження, ми вирішували певний ряд проблем проблеми, а саме :

- Створення практичних рекомендацій для підлітків, вчителів та батьків з метою покращення поведінки підлітків, схильних до агресії.
- Розробка та підбір інструментів для проведення емпіричного дослідження.
- Аналіз та тлумачення результатів дослідження.

Опитувальник агресивності Басса-Дарки є одним із найпоширеніших інструментів для вимірювання рівня агресивності у респондентів [17]. Він дозволяє виявити різні аспекти агресивної поведінки, включаючи фізичну та вербальну агресію, а також інші форми, такі як непрямая агресія, негативізм та підозрілість. Застосування цього інструменту у вашому дослідженні дозволяє комплексно оцінити різні прояви агресії у підлітків, що важливо для вивчення їхнього впливу на міжособистісні стосунки. Додатково до 75 тверджень, на які респонденти повинні відповідати "так" або "ні", важливо зазначити, що опитувальник дозволяє диференціювати кілька видів агресивних реакцій. Це забезпечує більш глибоке розуміння індивідуальних особливостей агресивної поведінки та їхніх наслідків для міжособистісних взаємодій. У результаті можна визначити не тільки рівень загальної агресивності, а й характер її

проявів (наприклад, як агресія проявляється у фізичній формі чи через маніпулятивні або підозрілі стосунки). Принципи складання опитувальника, такі як формулювання питань для мінімізації впливу суспільного схвалення, також підвищують надійність результатів, оскільки респонденти не можуть просто обрати соціально схвалену відповідь, що робить результат більш об'єктивним.

Цей інструментарій є надійним засобом для оцінки рівня агресивності серед підлітків і дозволяє отримати важливу інформацію для подальшого аналізу та розробки рекомендацій щодо корекції агресивної поведінки.

За Є.І. Роговою, ворожість та агресивність визначаються через суму показників складових шкал, що дозволяє більш детально розглядати різні аспекти агресивної поведінки.

Ворожість є результатом поєднання двох важливих складових:

- 1). Образа: негативна емоційна реакція, що виникає внаслідок реальної або уявної образи з боку іншої людини.
- 2). Підозрілість: схильність до недовіри, надмірної обережності у взаємодії з іншими людьми, що може призводити до хибних уявлень про наміри оточення.
- 3). Агресивність включає в себе три основні компоненти:
 - Фізична агресія, яка використовується для завдання шкоди іншій особі чи її майну.
 - Роздратування це емоційний стан, що супроводжується збудженням та неспокійністю, що може призвести до імпульсивної агресії.
 - Вербальна агресія. Виражає агресії через мову, образи, погрози або неприязні зауваження.

Цей підхід дозволяє розглядати агресивну поведінку не як єдину категорію, а як набір різних проявів агресії та ворожості, що можуть мати різні мотиваційні і психологічні корені. Розбиття агресивності на ці компоненти допомагає точніше діагностувати та коригувати проблеми, що виникають у міжособистісних стосунках, зокрема у підлітковому віці.

Методика діагностики спрямованості особистості Б.Басса використовується для виявлення основних типів спрямованості особистості у різних сферах її діяльності та взаємодії з оточенням. Вона дозволяє оцінити, на які аспекти життя та взаємодії людина орієнтується в першу чергу — на себе, на спілкування з іншими людьми або на виконання конкретних завдань.

Структура методики:

Опитувальник складається зопитувальних пунктів, що стосуються різних аспектів поведінки та взаємодії людини. Учні повинен вибрати:

Один варіант, який найбільше відповідає реальності (оцінюється в 2 бали).

Один варіант, який найбільшою мірою не відповідає реальності (оцінюється в 0 балів),

Якщо відповіді не має, то вона оцінюється в 1 бал.

Бали підсумовуються для кожного з трьох видів спрямованості особистості: спрямованість на себе, на спілкування та на справу.

Типи спрямованості особистості:

Спрямованість на себе (Я). Охарактеризована орієнтацією на пряму винагороду, агресивністю у досягненні цілей, схильністю до суперництва, дратівливості, владністю, інтровертністю. Особистість з такою спрямованістю фокусується на власних інтересах, прагне до самоствердження і може бути менш орієнтованою на співпрацю з іншими.

Спрямованість на спілкування (О). Зосереджена на необхідності підтримувати відносини з людьми незалежно від умов, схильність до залежності від групи та соціального схвалення. Такі люди прагнуть підтримувати гармонійні стосунки з іншими, мають потребу в емоційній підтримці і схильні до переваги спільної діяльності.

Спрямованість на справу (Д). Орієнтована на виконання ділових завдань та досягнення високих результатів у роботі. Люди з такою спрямованістю зосереджені на професійній діяльності, схильні до відстоювання власної думки, прагнуть до ділової співпраці. Вони намагаються виконувати завдання

найкращим чином, мають чітке уявлення про результат і готові працювати заради його досягнення.

Обробка результатів:

Результати тесту обробляються за допомогою спеціального ключа, який дозволяє підрахувати бали для кожного виду спрямованості. В залежності від набраних балів, можна зробити висновки про переважання тієї чи іншої спрямованості у респондента. Високі бали в категорії "Я" вказують на домінування орієнтації на особисті інтереси і прагнення до самоствердження. Високі бали в категорії "О" свідчать про орієнтацію на спілкування, соціальну взаємодію і схильність до підтримки гармонійних відносин. Високі бали в категорії "Д" вказують на прагнення до виконання конкретних завдань та досягнення професійних результатів.

Практичне застосування:

Методика може бути використана в різних сферах психологічного консультування:

Психологічна діагностика для виявлення схильностей до певних типів поведінки.

Коучинг та психотерапія для допомоги в розвитку комунікативних навичок або професійних здібностей.

Корекційна робота для вирішення міжособистісних конфліктів, де можна виявити дисбаланс між різними сферами спрямованості особистості (наприклад, занадто велика орієнтація на себе чи на спілкування, що може заважати ефективному виконанню завдань).

Методика Б.Басса є цінним інструментом для розуміння мотивації людини та її внутрішніх пріоритетів у соціальній і професійній сфері.

Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі є потужним інструментом для дослідження взаємин підлітків у малих групах і аналізу того, як вони сприймають себе та інших, а також для оцінки їхніх відносин на різних рівнях — від самопочуття до соціальних взаємодій. Вона дозволяє

виявити типи відносин, що формуються в групі, а також виявити особливості самооцінки та міжособистісних уявлень.

Основні аспекти методики:

- 1). Цілі дослідження. Оцінка уявлень підлітків про себе та ідеального "Я". Вивчення типів міжособистісних відносин у малих групах (наприклад, у класах або між однолітками). Виявлення переважаючих тенденцій до домінування, підпорядкування, дружелюбності чи агресивності.
- 2). Два основні фактори. Домінування-підпорядкування, скільки підліток проявляє схильності до лідерства або навпаки, підкоряється оточенню.
- 3). Дружелюбність-агресивність. Ступінь доброзичливості або агресії у відносинах з іншими.
- 4). Типи міжособистісних відносин: Методика виділяє вісім типів відносин, що відображають різні аспекти міжособистісної взаємодії:
 - Авторитарний - лідерство та контроль.
 - Егоїстичний - орієнтація на власні інтереси.
 - Агресивний - прояв агресії та домінування.
 - Підозрілий - невіра та підозрілість щодо інших.
 - Підкоряється - схильність до підпорядкування.
 - Залежний - схильність до залежності та орієнтація на інших.
 - Дружелюбний - тенденція до дружніх та конструктивних стосунків.
 - Альтруїстичний - підхід до допомоги іншим без очікування власної вигоди.
 - Інтерпретація результатів - оцінка результатів фокусується на порівнянні типів відносин, а не лише на абсолютних величинах.

Порівняння актуального і ідеального "Я" допомагає оцінити ступінь задоволення підлітка собою. Нормальні результати передбачають, що розбіжність між ідеальним і реальним "Я" не є великою. Виявлення значної різниці між цими двома типами вказує на можливі проблеми з самооцінкою або конфліктами.

Типи внутрішніх конфліктів:

1 і 5 октанти. Проблеми з самолюбством і авторитарністю.

4 і 8 октанти. Ворожість через незадоволеність груповим визнанням.

3 і 7 октанти. Боротьба між бажанням самоствердження та необхідністю належати до групи.

2 і 6 октанти. Конфлікти між незалежністю і підпорядкуванням у складних ситуаціях (наприклад, у трудових відносинах).

Використання методики:

Ця методика дає змогу краще розуміти соціальні проблеми підлітків, а також виявляти їх внутрішні конфлікти та аспекти взаємодії з іншими. Вона особливо корисна для психологів, які працюють з підлітками, оскільки дозволяє знаходити специфічні патерни поведінки, що можуть бути пов'язані з агресивністю, підпорядкуванням, чи іншими соціальними аспектами.

Опитувальник міжособистісних відносин Шутца (ОМВ) є важливим інструментом для вивчення міжособистісної орієнтації особистості та її комунікативних характеристик [18]. Цей опитувальник спрямований на виявлення та діагностику трьох основних аспектів міжособистісних відносин: включення, контролю та афекту, і застосовується в психологічних дослідженнях та психотерапевтичній практиці.

Основи теорії В. Шутца:

Теорія міжособистісних відносин Шутца базується на припущенні, що кожен індивід має певний характерний стиль соціальної орієнтації щодо інших людей, що визначає його міжособистісну поведінку.

Тривимірна теорія передбачає три основні області потреб:

Включення (І) - потреба в соціальному контакті, інтеграції в групу.

Контроль (С) - потреба в управлінні або впливі на інших.

Афект (А) - потреба в емоційній близькості та підтримці.

Структура опитувальника:

Опитувальник Шутца складається з 54 тверджень, які поділені на шість шкал для оцінки двох напрямків міжособистісного поведінки в кожній області:

Включення (I):

Ie (виражене поведінка) - що людина сама вважає за необхідне для себе в соціальних відносинах.

Iw (необхідне поведінка) - наскільки інші люди повинні взаємодіяти з ним у соціальному контексті.

Контроль (C):

Ce (виражене поведінка) - наскільки активно людина контролює ситуацію або інші особистості.

Cw (необхідне поведінка) - наскільки людина потребує в контролі з боку інших.

Афект (A):

Ae (виражене поведінка) - як людина демонструє емоційну близькість та прихильність.

Aw (необхідне поведінка) - якою мірою інші повинні виявляти емоційну близькість до цієї особи.

Оцінка результатів:

Для кожного твердження тестований має вибрати одну з відповідей за шестибальною шкалою, яка відображає ступінь задоволення його потреби в кожній з трьох областей. Результати тесту дозволяють порівняти між собою виражене і необхідне поведінки, виявити дисбаланс в міжособистісних потребах, який може бути корисним для розуміння соціальних та комунікативних труднощів особистості.

Інтерпретація:

Включення. Порівняння вираженого і необхідного поведінки в області включення показує, чи відчуває людина потребу в соціальних контактах і чи її спосіб взаємодії з іншими відповідає її внутрішнім вимогам.

Контроль. Дисбаланс між вираженим і необхідним контролем може вказувати на схильність до домінування чи, навпаки, на залежність від інших у контролі ситуацій.

Афект. Різниця між вираженою і необхідною емоційною близькістю виявляє, чи є у людини труднощі в побудові емоційних зв'язків або чи має вона занадто великі чи маленькі потреби в емоційній підтримці.

Використання:

ОМВ може використовуватись у психологічній діагностиці для виявлення основних тенденцій в міжособистісних відносинах і комунікаціях, що є корисним для:

Корекції міжособистісних взаємодій у групах.

Психологічного консультування та терапії, орієнтованої на покращення соціальної адаптації та комунікативних навичок.

Вивчення соціальних проблем у контексті групових відносин, таких як шкільні колективи або робочі групи.

Цей інструмент також ефективний для виявлення специфічних потреб в групових або індивідуальних соціальних взаємодіях, допомагаючи визначити, де людина може мати труднощі в досягненні гармонії у своїх відносинах з іншими.

Отже, при виборі дослідницького процесу та обґрунтування вибору методик є фундаментальними етапами проведення ефективного дослідження. Вибрані методики мають бути надійними, валідними та адекватними цілям дослідження, що дозволить отримати достовірні та узагальнені результати, а також розробити практичні рекомендації для роботи з підлітками з агресивною поведінкою.

2.2. Оцінка та узагальнення результатів дослідження

За результатів проведення дослідження агресивної поведінки підлітків на міжособистісні стосунки, дозволяємо зробити кілька важливих висновків. Зокрема, за результатами використаної методики «Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки», виявлено що 17 підлітків, які проходили даний

опитувальник, продемонстрували середній рівень агресивної поведінки. Це означає, що їхня агресивність знаходиться на помірному рівні, і вони можуть мати прояви агресії в певних ситуаціях, однак ці прояви не є постійними або надмірними. 7 підлітків продемонстрували високий рівень агресивної поведінки. Це вказує на наявність виражених агресивних тенденцій у поведінці, що може негативно впливати на їхні стосунки з однолітками та іншими людьми.

Враховуючи ці результати, можна зробити висновок, що у досліджуваній групі переважає середній рівень агресивності, однак присутність підлітків з високим рівнем агресії є важливим аспектом, оскільки вона може впливати на їхню взаємодію з оточенням. Ознайомитись з результатами дослідження ми можемо в Додатку А та на Рис 2.2.1.

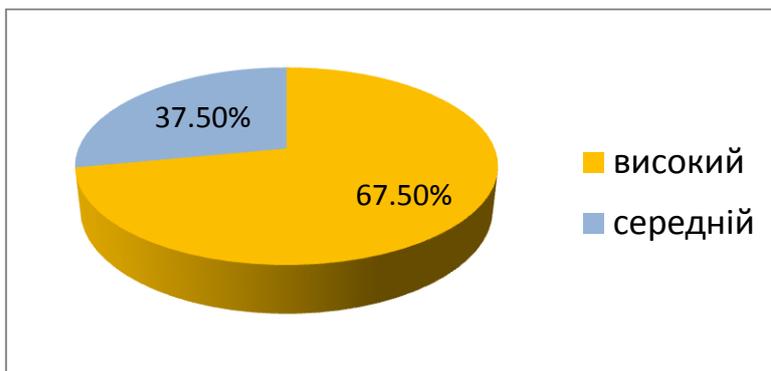

Рис 2.2.1. Показники методикою «Опитувальник агресивності» Басса-Дарки

За результатами діагностування пропорційності різних типів агресивної поведінки Рис.2.2.2 вказують на те, що серед підлітків досліджуваної групи найбільш вираженими є фізична агресія, вербальна агресія та почуття провини, що відображає специфічні аспекти їх агресивної поведінки. Найменші результати були отримані за шкалами негативізму і непрямой агресії, що може свідчити про меншу схильність до непрямих проявів агресії, таких як пасивне опірництво або маніпуляція.

Інтерпретація результатів:

Високий рівень вербальної та фізичної агресії. Це свідчить про те, що підлітки в основному схильні до відкритих, агресивних проявів, що можуть

включати вербальні образи, лайки, агресивні висловлювання, а також фізичне насильство (поштовхи, удари). Такі підлітки можуть мати проблеми з контролем емоцій, зокрема з вираженням гніву чи роздратування у формі агресії, що може негативно впливати на їхні стосунки з однолітками та викладачами.

Високий рівень почуття провини. Це може вказувати на те, що підлітки, які агресивно поведуться, після таких вчинків відчують сильне почуття провини, що є частиною внутрішнього конфлікту між їхнім бажанням діяти агресивно і моральними заборонами, накладеними на їх поведінку. Це також може свідчити про внутрішній психічний дискомфорт, що призводить до переживань і негативних емоцій після агресивних вчинків.

Низький рівень негативізму та непрямой агресії. Підлітки рідше схильні до непрямих форм агресії, таких як саботаж або поширення чуток. Це може вказувати на те, що вони переважно вирішують конфлікти відкрито і безпосередньо. Низький рівень негативізму може також вказувати на відсутність прихованої опозиції до авторитетів, хоча вони можуть бути відверто агресивними.

Такі результати дозволяють краще зрозуміти, які саме аспекти агресивної поведінки потребують корекції і де слід зосередити зусилля в процесі роботи з підлітками.

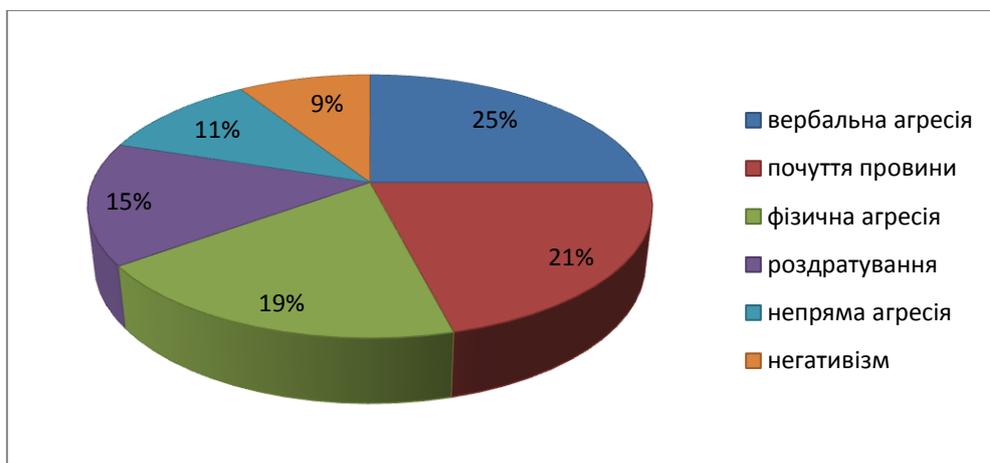

Рис. 2.2.2 Діагностування пропорційності різних типів агресивної поведінки

Щодо результату методики діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі, підлітки демонструють перевагу до таких типів міжособистісних відносин, як альтруїстичний, товариський, авторитарний та залежний типи. Ці результати можуть свідчити про певні особливості в їх взаємодії з іншими людьми та способах побудови стосунків.

Пояснення типів міжособистісних відносин:

Альтруїстичний тип. Підлітки, що мають альтруїстичний тип міжособистісних відносин, орієнтовані на допомогу іншим, готові до самопожертви заради благополуччя інших. Це може вказувати на високу емпатію і турботу про потреби оточуючих.

Товариський тип. Цей тип свідчить про відкритість і дружелюбність підлітків, їхнє бажання підтримувати відносини з іншими людьми, шукати спільну мову і взаєморозуміння в колективі. Товариські підлітки зазвичай мають високий рівень соціальних навичок.

Авторитарний тип. Підлітки з авторитарним типом міжособистісних стосунків, ймовірно, схильні до контролю над іншими людьми, що може проявлятися в прагненні до лідерства і домінування в колективі. Це може свідчити про бажання підлітків утримувати вплив у групі.

Залежний тип. Підлітки з залежним типом відносин мають схильність до підкорення волі інших людей і намагаються уникати конфліктів, залежати від підтримки з боку оточуючих. Це може свідчити про низьку впевненість в собі та потребу в підтримці від соціуму.

Візуалізація:

На Рис. 2.2.3 можна побачити діаграму, яка продемонструвала, які з типів міжособистісних стосунків найбільш виражені серед підлітків. Альтруїстичний та товариський типи можуть мати найбільші показники, що свідчить про позитивні, проєктивні стосунки.

Авторитарний і залежний типи можуть бути менш вираженими, але все одно присутні в певному контексті, що вказує на прагнення до лідерства або, навпаки, на потребу в підкоренні.

Ці дані допомагають краще зрозуміти, як підлітки взаємодіють з оточенням і які типи поведінки вони проявляють у соціальних групах.

Аналіз міжособистісних стосунків:

Результати з «Опитувальника міжособистісних відносин Т. Лірі» також можуть бути важливими для подальшого аналізу. Виявлення типів міжособистісних відносин (наприклад, агресивних або дружелюбних) дозволяє уточнити, як агресивна поведінка підлітків впливає на їхні взаємодії з однолітками, викладачами та іншими членами суспільства. Наприклад, підлітки з високим рівнем агресії можуть бути більш схильні до агресивних типів відносин, таких як агресивний чи підозрілий тип, що може призводити до конфліктів, труднощів у взаємодії з іншими людьми. У той час як підлітки зі середнім рівнем агресії можуть мати більш дружелюбні або підкоряючі стосунки, але все ж мають схильність до певних напружених ситуацій.

Важливість корекційної роботи:

Отримані дані вказують на необхідність проведення психокорекційної роботи з підлітками, особливо з тими, хто демонструє високий рівень агресивної поведінки. Це може включати:

Розвиток навичок управління емоціями.

Підвищення рівня соціальної адаптації та комунікаційних навичок

Створення сприятливого середовища для розвитку емпатії та взаєморозуміння серед однолітків.

Це дозволить мінімізувати негативний вплив агресії на міжособистісні стосунки і сприятиме розвитку здорових соціальних навичок у підлітків.

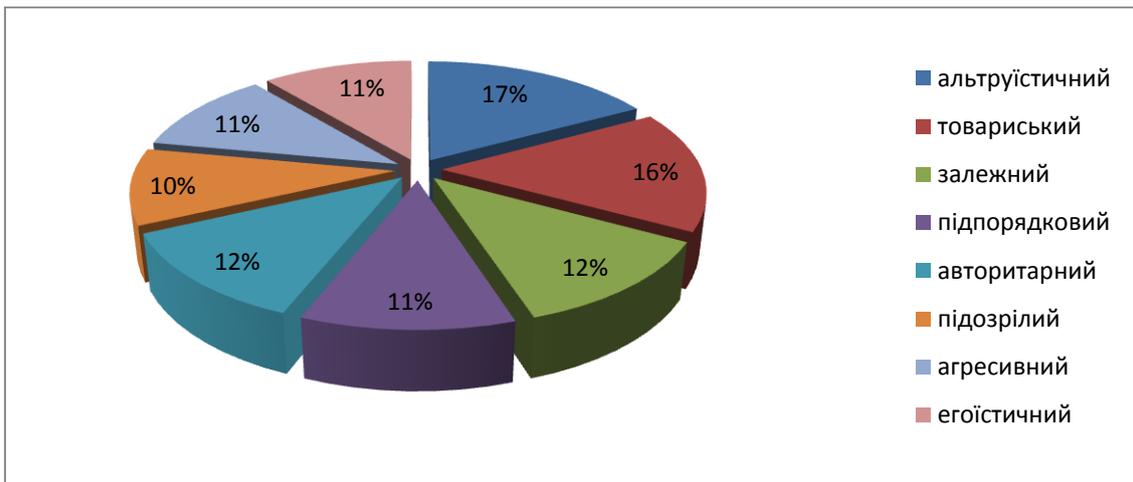

Рис 2.2.3. Показники діагностики типів міжособистісних стосунків досліджуваних

Щодо висновків, опитування міжособистісних стосунків за методикою Шутца, найбільш високі результати були отримані за шкалами включення (як виражена, так і необхідна поведінка) та афекту (особливо виражена поведінка). Це свідчить про те, що підлітки мають значний рівень потреби в соціальній взаємодії та емоційних контактах з оточенням.

Інтерпретація результатів:

Шкала включення (виражена і необхідна поведінка). Виражена поведінка в області включення (Ie): Підлітки з високими показниками на цій шкалі активно прагнуть до взаємодії з іншими людьми, шукають контакти, прагнуть бути частиною соціальних груп і воліють підтримувати комунікацію. Необхідна поведінка в області включення (Iw). Підлітки також потребують соціальної підтримки та схвалення з боку оточуючих, тобто відчують важливість і потребу у взаємодії з іншими людьми для досягнення емоційного комфорту.

Шкала афекту (виражена поведінка): Виражена поведінка в області афекту (Ae). Підлітки демонструють високий рівень емоційної виразності в своїх стосунках з іншими. Вони схильні відкрито проявляти свої емоції і більш схильні до глибоких емоційних зв'язків із іншими людьми.

Візуалізація результатів:

На Рис. 2.2.4 можна спостерігати діаграму, яка показує розподіл результатів за шкалами включення і афекту серед підлітків. Це дозволить наочно продемонструвати:

Високий рівень вираженої і необхідної поведінки в області включення (підлітки прагнуть до інтеграції в групу і активного спілкування).

Підвищену емоційну відкритість, де підлітки активно виявляють свої почуття та емоції у взаємодії з іншими.

Ці результати можуть свідчити про важливість соціальної взаємодії для підлітків і вказувати на те, що їхні стосунки в основному характеризуються відкритістю, потребою в підтримці з боку оточуючих та емоційною виразністю.

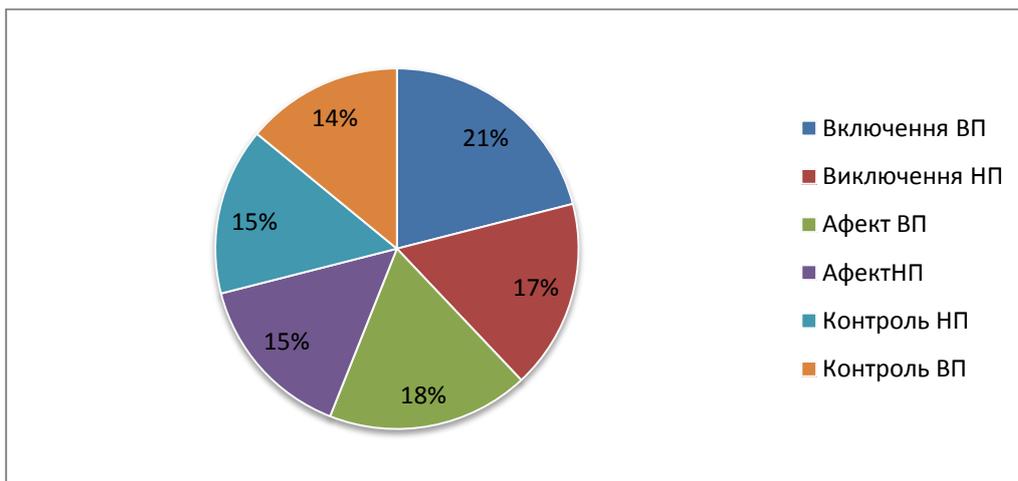

Рис. 2.2.4. Показники діагностики за шкалою потреб

По результатами, ми зробим кілька важливих висновків:

Підлітки із середнім і високим рівнем агресивної поведінки проявляють потребу в інтеграції до групи та прагненні до того, щоб оточуючі запрошували їх до участі в різних діяльностях. Це підкреслює їхню потребу в соціальній взаємодії, навіть якщо їхня агресивна поведінка може виступати бар'єром для встановлення більш мирних стосунків. Шкала контролю показала, що підлітки із середнім рівнем агресивної поведінки більше проявляють залежність від контролю та керівництва з боку оточуючих, ніж

підлітки з високим рівнем агресії. Це може свідчити про те, що підлітки з середнім рівнем агресії все ще шукають підтримку і орієнтуються на авторитети, намагаються знайти правильний баланс між незалежністю та соціальними зв'язками. Шкала афекту виявила, що підлітки із середнім рівнем агресивної поведінки більше прагнуть до встановлення близьких і інтимних відносин з оточуючими. Це може бути важливим аспектом для подальшої корекції агресії, оскільки близькі емоційні зв'язки можуть зменшити рівень агресії та сприяти розвитку більш гармонійних стосунків.

За результати дослідження Б.Басса можна побачити, що 22% досліджувальних, мають низький рівень спрямованості на себе (Я). Це може вказувати на їхню схильність до зниженого самовизначення, менш виражену внутрішню впевненість і залежність від зовнішнього впливу.

35% досліджувальних мають середній рівень спрямованості на спілкування (О), що свідчить про їхню здатність підтримувати зв'язки з іншими людьми і важливість соціальних взаємодій.

42% досліджувальних мають високий рівень спрямованості на справу (Д), що свідчить про їхню орієнтацію на досягнення цілей, бажання бути ефективними в діяльності, зосередження на задачах. На Рис.2.2.5 можна спостерігати діаграму яка візуалізації розподілу результатів за спрямованістю особистості, а саме:

Спрямованість на себе (Я) – 23% респондентів

Спрямованість на спілкування (О) – 35% респондентів

Спрямованість на справу (Д) – 42% респондентів

Це дозволить наочно показати перевагу різних спрямованостей у підлітків та дозволить здійснити подальший аналіз і планування корекційної роботи з агресивною поведінкою, орієнтуючи на відповідні аспекти розвитку особистості.

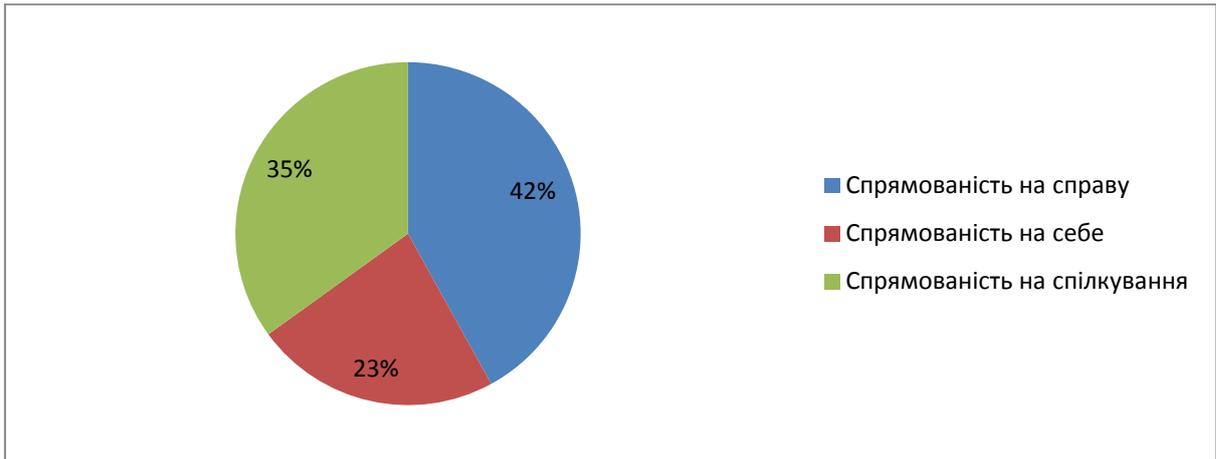

Рис. 2.2.5. Показники діагностики спрямованості особистості

Згідно з результатами, отриманими у ході кореляційного аналізу, можна зробити наступні висновки щодо взаємозв'язку між агресивною поведінкою підлітків і їхніми міжособистісними стосунками.

Низький рівень агресивності вказує на такі характеристики особистості, як тривожність, схильність до суперництва та владність. Це свідчить про схильність підлітків до внутрішньої нестабільності, але також і про їхню потребу в управлінні ситуацією, намагання мати контроль у взаємодії з іншими людьми.

Середній рівень агресивної поведінки відзначається прагненням підтримувати відносини з людьми за будь-яких умов, а також схильністю до щирої допомоги людям. Це може свідчити про те, що підлітки із середнім рівнем агресії шукають соціальне схвалення і активно включаються у взаємодію з іншими людьми, попри певні прояви агресії. Вони хочуть взаємодіяти і виявляють потребу у підтримці від оточення.

Високий рівень агресії відзначається прагненням добре виконувати роботу, а також здатністю відстоювати власну думку. Це може бути пов'язано з певним рівнем рішучості та впертості, а також з високою орієнтацією на досягнення результатів і встановлення власного контролю у ситуаціях.

Кореляційний аналіз:

Згідно з кореляційним аналізом Спірмена, було виявлено наявність прямих кореляційних зв'язків на рівні значимості $p \leq 0,01$. Це вказує на значущі взаємозв'язки між агресивною поведінкою підлітків і типами міжособистісних стосунків.

Висновки:

Отримані результати дозволяють стверджувати, що агресивна поведінка підлітків впливає на їхні міжособистісні стосунки, зокрема, на їхнє прагнення до контролю, участі в групах і встановлення соціальних зв'язків. Висока агресія може бути пов'язана з більшою рішучістю і прагненням до досягнення результатів, але водночас ускладнює емоційну близькість із іншими людьми. Вивчення цих кореляцій допомагає глибше розуміти, як агресивна поведінка може впливати на міжособистісні відносини в підлітковому віці, що є важливим для подальшої корекції та підтримки емоційного розвитку підлітків.

Виявлені результати дослідження свідчать про значний вплив агресивної поведінки на міжособистісні стосунки підлітків, а також про те, як агресивність змінює їхні потреби в соціальних зв'язках.

Висновки з дослідження:

Підлітки із середнім рівнем агресивної поведінки, вони проявляють потребу в близьких відносинах з оточуючими та включенні в групу. Це вказує на те, що підлітки, навіть якщо їхня агресія на середньому рівні, прагнуть до соціальної взаємодії та інтеграції в колектив, однак їх потреба в контролі і керівництві з боку інших вказує на схильність до більш пасивної позиції у відносинах, де вони очікують підтримки з боку оточуючих.

Підлітки з високим рівнем агресивної поведінки менш орієнтовані на включення в групу, що може свідчити про їхню менш соціалізовану поведінку або відсутність бажання активно брати участь у колективних справах. Вони більше потребують застосування контролю та сили, щоб встановлювати та підтримувати відносини з іншими людьми. Це може бути

пов'язано з прагненням до домінування або бажанням маніпулювати ситуаціями для досягнення своїх цілей у взаємодії з іншими.

Пояснення:

Підлітки із середнім рівнем агресії, хоча й прагнуть до соціальних зв'язків, схильні бути менш ініціативними в побудові взаємодії з іншими, орієнтуючись на підтримку та контроль з боку інших людей. Це може відображати їхнє бажання отримати підтвердження та безпеку в колективі.

Підлітки з високим рівнем агресії, навпаки, мають менше бажання інтегруватися в групу і можуть відчувати себе більш відчуженими, схильними застосовувати силу чи контроль для встановлення своїх меж у відносинах. Це може бути механізмом захисту або способом маніпулювати оточенням для отримання бажаних результатів.

Ці результати можуть свідчити про необхідність корекції поведінки підлітків з високим рівнем агресії для полегшення їх інтеграції в колективи та зменшення соціальної ізоляції. Рекомендується звертати увагу на розвиток комунікативних навичок та навчання більш здоровим способам взаємодії з оточуючими.

Наше дослідження має чітку структуру і ґрунтовний аналіз результатів, що дозволяє робити важливі висновки щодо впливу агресивної поведінки підлітків на їх міжособистісні відносини.

Підбір методичних інструментів, вибір таких методик, як опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, опитувальник міжособистісних відносин (ОМВ), діагностика спрямованості особистості Б. Басса. Ці методики допомогли зібрати різнобічні дані щодо агресивної поведінки та міжособистісних стосунків підлітків. Сформування вибірки учасників, визначення мети та завдань дослідження, що дозволило провести систематичне і комплексне дослідження. Використання критерію Спірмена, дало змогу нам на проведення кореляційного аналізу для виявлення взаємозв'язків між агресивною поведінкою та міжособистісними відносинами підлітків. Це

дозволило виявити важливі закономірності та кореляції між різними аспектами поведінки та відносин.

Ключові результати дослідження:

Високі результати були отримані за шкалами. Вербальної та фізичної агресії. Почуття провини, що може свідчити про глибокі емоційні переживання підлітків, що супроводжують їх агресивну поведінку.

Низькі результати за шкалами. Негативізму та непрямой агресії, що може вказувати на менш виражене прагнення до прихованої або пасивно-агресивної поведінки серед підлітків.

Поведінка підлітків:

Середній рівень агресивної поведінки. Підлітки, які мають цей рівень агресії, більш схильні до встановлення близьких відносин з оточуючими і бажають бути включеними в групу, але при цьому вони потребують контролю та керівництва з боку інших.

Високий рівень агресивної поведінки. Підлітки з таким рівнем агресії менш орієнтовані на соціальну інтеграцію в групу, але схильні використовувати контроль і силу для формування і підтримки відносин з оточенням.

Отже, наше дослідження показує, що рівень агресивної поведінки у підлітків тісно пов'язаний з їхніми міжособистісними стосунками. Підлітки з високим рівнем агресії демонструють менше бажання інтегруватися в групу та створювати здорові соціальні зв'язки, але вони більше орієнтовані на контроль за іншими. Водночас, підлітки з середнім рівнем агресії прагнуть до соціальної взаємодії, але з певною залежністю від оточуючих, що може свідчити про потребу у підтримці та безпеці.

Ці результати можуть стати основою для розробки психокорекційних програм, спрямованих на зменшення агресії та покращення соціальних навичок підлітків.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЧНА РОБОТА ЩОДО ПОДОЛАННЯ АГРЕСІЇ

3.1. Методичні аспекти подолання агресії підлітків

Методичні аспекти подолання агресії у підлітків є надважливим у роботі з молоддю. В свою чергу хочу відмітити, що робота з підлітковою агресією починається з психоосвітніх програм. Саме ці програми спрямовані на обізнаність підлітків, щодо їхніх емоцій та усвідомлення і навчання їхнього управління. Пояснення агресії та її наслідки допомагає краще зрозуміти власні емоції та вчасно їх корегувати.

Когнітивноповедінкова терапія є одним важливим методом. Вона направлена в першу чергу на зміну розуміння, щодо негативних думок, що призводить до агресії, та навчання нових стратегій поведінки. В процесі терапії підлітки навчаються ідентифікувати свої думки, які викликають агресивну реакцію та змінюють їх на більш конструктивні.

Соціально-психологічні тренінги відіграють також важливу роль. Дана терапія направлена на розвиток обдуманого, спокійного та адекватного спілкування, задля вирішення конфліктів. Під час тренінгів використовуються рольові ігри, що дозволяють розглядати різні ситуації та відпрацьовувати різні конструктивні способи взаємодії.

Індивідуальні консультації надають підліткам можливість відкрито та довірливо обговорювати свої проблеми з психологом. Це дозволяє створити довірливі стосунки, які впливають на ефективну терапію. Також такі консультації допомагають глибше зрозуміти причини агресії та розробити індивідуальні стратегії щодо подолання агресії.

Арт-терапія та різні творчі методи, такі як музика, малювання, ліплення, можуть бути надзвичайно корисними для вираження емоцій. Вони

допомагають підліткам виразити свій гнів, почуття у неконфліктний спосіб та розвинути емоційну саморегуляцію.

Спорт і фізична активність суттєво сприяють зниженню агресії. Зайняття спортом на регулярній основі допомагає зменшити стрес і напругу, які часто викликають агресивні реакції. Групова терапія сприяє в підтримці від ровесників та обміном досвіду. Це допомагає підліткам відчувати, що вони не одні у своїх проблемах і отримують необхідну підтримку та пораду.

Медитація та відновлювальне правосуддя представляють собою ще один метод мирного вирішення конфліктів, який включає залучення всіх учасників до обговорення і пошуку рішень проблем. Медитація може виявитися ефективною для розв'язання конфліктів у школах.

Сімейна терапія. Це залучення батьків та інших членів родини до терапевтичного процесу. Це допомагає створити підтримуюче середовище вдома. Воно важливо для сталого результату та попередження рецидивів агресивної поведінки у майбутньому.

Тренінг з управлінням стресом. Навчання релаксаційних технік та управління стресом допомагає підліткам знижувати рівень тривожності та агресії. Це можуть бути дихальні вправи, медитації. Комбінування цих методів дозволяє створити комплексний підхід до подолання агресії.

У підсумку, методичні аспекти подолання агресії серед підлітків вимагають комплексного підходу, що включає виховання емоційної інтелігентності, розвиток комунікативних навичок та активну фізичну діяльність. Важливо впроваджувати програми, які сприяють формуванню здорових способів вираження емоцій і вирішення конфліктів. Такі методи, як медитація, групова терапія та спортивні активності, допомагають знизити рівень стресу і поліпшити міжособистісні стосунки. Залучення підлітків до конструктивних діяльностей і підтримка з боку дорослих є ключовими факторами у формуванні позитивної поведінки та зниженні агресивності в їхньому середовищі. Всі комплексні підходи, що включають різноманітні стратегії та методики, є найефективнішими у подоланні агресії в підлітків.

Вони дозволяють не лише зменшити агресивні прояви, а й сприяють всебічному розвитку і покращенню емоційного благополуччя молоді.

3.2. Корекційна робота щодо подолання агресії делінквентних підлітків

Корекційна робота для підлітків щодо подолання агресії виносимо кілька ефективних підходів:

- розуміння причини агресії (допомогти зрозуміти, що викликає їхню агресію. Це можуть бути власні переживання, непорозуміння чи стрес).
- спілкування та емпатія (акцентуємо увагу на розвиток емпатії та розумінню інших людей. Це допомагає підліткам краще реагувати на конфлікт).
- набуття навичок управління гнівом (навчання технікам, які допомагають контролювати гнів, глибоке дихання, медитація та ін.)
- рольові ігри та стимуляція (використання рольових ігор або симуляція для практики конфліктного розв'язання, спілкування).
- підтримка та моніторинг (забезпечення постійної підтримки та моніторингу, прогресу кожного підлітка, щоб забезпечити необхідні корективи, надати додаткову підтримку).

Для управління агресією та розвиток емоційного інтелекту, допоможемо підліткам розпізнати і контролювати свої емоції, навчити ефективним методикам вирішення конфліктів. Для початку потрібно обговорити з підлітками, що на їхню думку агресія? Чому вона виникає? Чи знають вони? Після обговорення, використовуємо вправу «Емоційний розклад». Підлітки отримують різні картки з різними емоціями та описують, що вони відчувають чи відчували в певних ситуація, дивлячись на картки. Групове обговорення дуже важливе воно показує розуміння та вираження своїх емоцій.

Техніки управління гнівом. Вправа «Стоп і дихай», підлітки вчаться зупинятися перед реакцією на подразники та роблять декілька глибоких вдихів.

Розвиток навичок комунікацій. Рольові ігри, сценарій певних конфліктних ситуацій, у яких підлітки практикують ефективні методи спілкування.

Обговорення, прикладу Що вдалось? Що можна було б зробити?

Рефлексія. Підлітки діляться своїми відчуттями після заняття. Що вони освідомили, на що звернули увагу та які навички будуть використовувати у повсякденному житті для подолання агресії.

Провівши корекційну роботу з підлітками ми виявили, що знизився рівень агресії. Вони навчилися контролювати свої емоції, знизився рівень агресії. Навчилися контролювати себе у стресових ситуаціях, покращили рівень спілкування, емпатію та співпрацю, що сприятиме розумінню та спілкування з іншими учнями. Учні Макарівського ліцею №1, почали позитивно сприймати себе, що допомагає зменшити внутрішні конфлікти та агресивні реакції. Під час корекційного спілкування з більш агресивними учнями, нам вдалося навчити ефективним методам вирішення конфліктів мирним шляхом, зменшуючи агресивних зіткнень. Пояснили та навчили сприяти покращенню психічного здоров'ю, запобігаючи розвитку більш серйозних психологічних проблем у майбутньому. Провівши бесіду з батьками і залучивши їх до процесу корекції, пояснивши, що це сприяє створенню підтримуючого середовища вдома та забезпечення сталого результату. В кінці ми провели спілкування з вчителями і пояснили, що дані корекційні програми сприяють всебічному розвитку підлітків, допомагаючи їм стати зрілими та відповідальними особистостями, здатними ефективно взаємодіяти з оточуючими та контролювати емоції. Це, в свою чергу позитивно впливає на їхнє соціальне оточення та сприяє створенню безпечнішої та гармонійної спільноти. В загальному можна сказати, що після проведення корекційних робіт підлітки стали розуміти свої емоції та навчились контролювати агресивну поведінку. Завдяки регулярним заняттям

арт-терапії та груповій підтримці, вони знизили рівень агресії та покращили свої навички спілкування.

Отже, корекційні роботи з подоланням агресії в підлітків, можна сказати, що це процес який вимагає системного підходу та комплексного впливу. Використовуючи різні методики та інструменти, які дозволяють не лише знизити рівень агресії але сприяє розвитку особистості підлітка. Важливим є індивідуальний підхід, що враховує унікальні потреби кожного підлітка. Сімейна терапія допомогла налагодити взаєморозуміння та комунікацію вдома. Важливо продовжувати підтримувати позитивні зміни через регулярні консультації та заняття, щоб досягти сталих результатів і сприяти гармонійному розвитку підлітків. Всі корекційні роботи. Які ми використовували, можна розглянути в додатку В.

ВИСНОВКИ

Дану дипломну роботу було присвячено проблемі агресивної поведінки, проявам агресії та розвитку міжособистісних стосунків у підлітковому віці. Шляхом аналізу та вивчення психологічної літератури було проведено дослідження із складанням статистичних діаграм, які відображають кількісні показники результатів ряду опитувань. Відповідно до цього, було зроблено такі висновки:

- 1). Завдяки підбору методичних інструментів було проведено та структуровано емпіричне дослідження впливу розладів поведінки, таких як прояв агресії на розвиток міжособистісних стосунків у підлітків.
- 2). Було здійснено аналіз з подальшою інтерпретацією отриманих результатів дослідження. Визначено, що лідером в своїх проявах являються вербальна та фізична агресія, а також почуття провини. Натомість шкали негативізму та непрямой агресії показали найнижчі результати в опитуванні. Також дослідження показало, що його учасники із середнім рівнем прояву агресивної поведінки спрямовані на створення близьких відносин з оточенням, потребують включення в соціальні групи, проте потребують контролю і керівництва збоку. Учасники ж дослідження з високим рівнем прояву агресії не мають за ціль включення в соціальні групи, але мають потребу в застосуванні контролюючих дій та сили для створення соціальних зв'язків і побудови відносин з оточуючими;
- 3). Було виявлено, що агресивна поведінка дітей підліткового віку напряму залежить від того, чи піддаються вони жорстокому психологічному, а нерідко і фізичному впливу в домашніх умовах, який має агресивний насильницький характер. Психологічні травми, як правило, бувають викликані недоотриманням дитиною проявів батьківських почуттів, залякуванням, критикою і успіхів, і невдач, а також байдужістю навіть одного з батьків. Кожна з цих умов являється передумовою для виникнення агресивної поведінки у підлітків;

4). Методично було проведено корекційні роботи для подолання агресії у підлітків та формування у дітей конструктивних поведінкових реакцій в проблемних ситуаціях та навчено дітей прийнятних способів вираженню свого гніву.

Провівши аналіз та спостереження, ми запропонували ряд корекційних програм, які допоможуть учителям надалі продовжити займатися з дітьми, задля досягнення кращих результатів та виявлення нових проявів агресії у підлітків. Також було запропоновано, проводити щомісячні опитувальні тестування, щоб спостерігати як змінилась ситуація і чи немає нових конфліктів між учнями. Провівши бесіду з батьками, ми рекомендували їм більше спілкування з дітьми та якісніше проведення часу разом. Адже сімейна ідилія також впливає на агресію підлітків.

Узагальнюючи можна сказати, що агресивна поведінка делінквентних підлітків є складним явищем, яке визначається різноманітними детермінантами, включаючи соціально-економічні, психологічні та сімейні фактори. Аналіз умов, що сприяють формуванню агресії, вказує на важливість раннього виявлення та корекції негативних проявів поведінки. Корекційні програми, які враховують індивідуальні потреби підлітків, повинні включати психосоціальну підтримку, розвиток емоційної інтелігентності та навичок вирішення конфліктів. Використання сучасних методів, таких як групова терапія, арт-терапія та спортивні програми, може суттєво підвищити ефективність корекції агресивної поведінки. Загалом, успішна корекція делінквентної агресії вимагає комплексного підходу, що залучає різні підрозділи суспільства: освітні установи, сім'ю та соціальні служби. Це створює умови для гармонійного розвитку підлітків і допомагає запобігти подальшим правопорушенням у їхньому житті. Для ефективної роботи з делінквентними підлітками необхідно створювати міждисциплінарні команди, до яких входять психологи, соціальні працівники, педагоги та представники правоохоронних органів. Це дозволить забезпечити

комплексний підхід до виявлення та виправлення проблем у поведінці підлітків.

Загалом, успішна корекція агресивної поведінки делінквентних підлітків може суттєво покращити їхнє майбутнє, знизити ризики повторних правопорушень і сприяти їх соціальній адаптації. Створюючи безпечне та підтримуюче середовище, ми можемо допомогти їм розвивати позитивні стосунки та налагоджувати своє місце у суспільстві.

Таким чином, для успішного подолання агресивної поведінки серед делінквентних підлітків необхідний системний підхід, який забезпечить хороший рівень підтримки та розвитку для кожного школяра. Це дозволить не лише зменшити агресію, але й сприяти їхньому соціальному, емоційному та особистісному зростанню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агресивна поведінка підлітків. Теоретичні засади, соціальна профілактика та стратегії корекційної роботи / за ред. Т. Наумович. Київ, 2019. 112 с.
2. Актуальні проблеми сімейного насильства: монографія / за ред. проф. Т. О. Перцевої та проф. В. В. Огоренко. Дніпро, 2021. 188 с.
3. Алексеева М. Л., Дригус М. Т. Дослідження мотиваційної сфери особистості підлітка. Київ : Знання, 2020. 216 с.
4. Аносова А. В. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. / Ч. 2. Ознаки вразливості та специфіка підтримки сім'ї і дитини / за ред.: Т. М. Журавель. Київ, 2019. 352 с.
5. Бандура А. Підліткова агресія. Київ, 2020. 509 с.
6. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи: монографія О.В. Безпалько. Київ : Науковий світ, 2019. 363 с.
7. Берестюк М. Основні форми агресивної поведінки учнів ПТНЗ /Соціальний педагог/ 2020. № 5. С. 18–19.
8. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки, контроль. Київ, 2019. 512 с.
9. Берон Р., Річардсон Д. Агресія. Київ, 2018. 352 с.
10. Бісалиєв Р.В., Кубекова А.С. Психологічні аспекти агресії і агресивної поведінки: сучасний стан /Сучасні проблеми науки та освіти/ 2019. №2. С. 1–7.
11. Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки / за ред. С. О. Сисоевої. Запоріжжя. ХНРБЦ, 2018. 460 с.
12. Гулевич Т. Знущання та агресія у школі. Психолог. 2020. Вип. 40. С. 8–10.
13. Діагностика рівня агресивності Басса-Дарки. URL: <http://psylab.info/методика> Басса - Дарки (дата звернення: 10.02.2023)
14. Дідківська Г. В. Сімейне неблагополуччя в системі детермінантів злочинності неповнолітніх в Україні. Вінниця, 2020. 206 с.

15. Жигайло Н. І. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Львів: /Новий Світ/ 2000, 2020. 256 с.
16. Журавель Т. В. Попередження агресивної поведінки підлітків як наслідку насильства в сім'ї. Соціально-педагогічна підтримка сім'ї з дитиною: матеріали Всеукраїнського наук.-практ. семінару м. Запоріжжя, 20 березня 2018 р. Запоріжжя : НЗУ, 2018. С. 26–28.
17. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти: навч.-метод. посібник / за ред. В. Л. Андрєєнкова. Київ. 2020. 196 с.
18. Капська А. Й., Грищенко С. В. Технології роботи соціального педагога в зарубіжних країнах : навч. посіб. Київ : /Слово/, 2021. 248 с.
19. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. навч.-метод. посіб. Київ : УДЦССМ, 2021. 220 с.
20. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. /Психологія і суспільство/. 2020. № 4 (42). С. 104–110.
21. Кон І. С. Психологія старшокласника. Київ, 2020. URL: <http://psychologylib/books/item> (дата звернення: 10.02.2023).
22. Левандівська Л. В. Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки в старшому підлітковому віці. Київ : Концепт, 2020. №1. С. 1–6.
23. Ломова Т. О. Особливості взаємозв'язку стратегії поведінки у конфлікті та соціальних очікувань особистості в малій соціальній групі. /Наукові праці Харківського національного технічного університету. Педагогіка./ 2019. Вип. 1. С. 217–223.
24. Мелоян А. Е. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях. /Психологія. Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди./ Харків. 2020. Вип. 7. С. 126–130.
25. Методика діагностики міжособистісних відносин (адаптація А.А. Рукавишников). URL: <http://psylab.info/> (дата звернення: 10.02.2023)

26. Методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі. URL: http://psylab.info//Методика_міжособистісних_відносин_Лірі (дата звернення: 11.02.2023).
27. Нурмухаметова І. Ф., Галяутдінова С. І. Розуміння агресивності і вікова динаміка її проявів. /Вісник Башкирського університету./2019. № 14. С. 132–139.
28. Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі. Актуальні проблеми психології. Організаційна психологія. Соціальна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / Київ : Міленіум, 2020. Вип. 12. С. 115-118.
29. Павелків В. Р. Розробка комплексу методик психодіагностики відхильної поведінки підлітків /Наука і освіта/ Одеса, 2018. № 6. С. 197–199.
30. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: метод. посібник для освітян / за заг. ред. О.В. Безпалько. Київ: К.І.С. 2020. 242 с.
31. Психологія міжособистісних відносин. URL: <https://psyera.ru/2811/psihologiya-mezhlichnostnyh-otnosheniy> (дата звернення: 08.02.2023).
32. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології. Київ : Ніка-Центр, 2018. 204 с.
33. Семенюк Л. М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції: навч. посіб. URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index200190.html> (дата звернення: 09.03.2023)
34. Семенюк Л. М. Хрестоматія з вікової психології. Інститут практичної психології. 2020. 304 с. 79
35. Тригуба В. В. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у взаємодії з однолітками. Молодь у сучасній психології: матеріали XII Всеукраїн. наук.-практ. конф., м. Суми, 20 квітня 2023 р. Суми. 2023. С. 115-118.

36. Тропина Л. Б. Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки старших підлітків. Концепт. 2020. Вип. 8. С. 1–5.
37. David J., Suls J. Coping efforts in daily life: Role of big fi ve traits and problem appraisals. 2020. Vol. 67. P. 265–294.
- 38 . Endler N., Parker J. Assessment of Multidimonsional Copiong Task, Emotion and avoidance Strategies. Psychological Assessment. 2020. Vol. P. 50–60.
39. Erikson K. New Species of Trouble : Explorations in Disaster, Trauma, and Community. NY. 2021.
40. Feshbach S. Dinamies and Aggression. American Psychologist. 2019. № 17. P. 227–232.
41. Hahn S. The effects of locus of control on daily exposure, coping and reactivity to work interpersonal stressors: A diary study. 2020. Vol. 29. P. 729–748.
42. Inkeles A., Leidermn H. An approach to the study of psychosocial maturity. International Journal of Comparative S. 2021. Vol.39. Issue 1. P. 52–76.
43. Kohlberg L. Essays in Moral Development. Vol. II. The psychology of moral development. N.Y.: Harper & Row. 2020.
44. Levinson D. Tht seasons of a man’s life. New York. Knopf. 2021.
45. Moss R., Schaeffer J. Life transitions and crises. New York. 2021. P. 3–28.
46. Preventing Disruptive Behavior in Early Elementary Schoolchildren: Impact of a Universal Classroom-Based Preventive Intervention. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/18507696.pdf> (дата звернення 17.03.2023)
47. Ritchie Sh. Self-Report of Parenting Style Socioeconomic Status and Psychological Functioning in a Community Sample of 13-15-year-old Students. 2020.
48. The American Psychological Association. URL: <http://surl.li/ghdze> (дата звернення 15.02.2023)
49. Supporting Disadvantaged Students and Schools. 2020. URL: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264130852-en> (дата звернення 01.04.202

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Опитувальник рівня агресивності» Басса-Дарки

Опитувальник Басса - Дарки складається з тверджень, на які випробовуваний відповідає "так" або "ні". Відповідно до інструкції він ставить знак "плюс", якщо згоден з твердженням, і знак "мінус", якщо не згоден.

Тест опитувача

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим.
2. Іноді пліткують про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююсь.
4. Якщо мене не попросять по - хорошому, я не виконаю.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого –небудь, я відчував болісні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене кілька більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто –не будь першим вдарить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хто - то уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.

22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди корчаться з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого –небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі".
34. Я ніколи не буваю похмурих від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хто - то виводить мене з себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильним" виразам.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось –небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по - моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по - справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям".
46. Якщо хто –небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого –небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.

51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що не будь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше ніж і не частіше, ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав ліпшу мені під руку річ і ламав її. 57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя надходить зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки зі злості.
61. Коли я роблю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо він того заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь - за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову, що люди намагаються розлютити або образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці я часто підвищую голос.
74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.

75. Я краще погоджуся з чим - або, ніж стану сперечатися.

Обробка результатів:

При складанні опитувальника автори користувалися наступними принципами:

- 1) питання може відноситися тільки до однієї форми агресії;
- 2) питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Відповіді оцінюються по восьми шкалах у такий спосіб

Фізична агресія:

да = 1, немає = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68;

немає = 1, да = 0: 9 і 7.

Непряма агресія:

да = 1, немає = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63;

немає = 1, да = 0: 26, 49.

Роздратування:

да = 1, немає = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;

немає = 1, да = 0: 11, 35, 69

Негативізм:

да = 1, немає = 0: 4, 12, 20, 28;

немає = 1, да = 0: 36.

Образа:

да = 1, немає = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

Підозрілість:

да = 1, немає = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;

да = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.

Вербальна агресія:

да = 1, немає = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73;

да = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.

Почуття провини:

да = 1, немає = 0: 5, 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає в себе 5 - ю і 6 - ю шкали, а індексагресивності (прямий або мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7 - ю. Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 . Норма ворожості дорівнює $6, 5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Тест міжособистісних відносинах Лірі

Інструкція

"Вам будуть представлені судження, що стосуються характеру людини, його взаємин з оточуючими людьми. Уважно прочитайте кожне судження і оцініть, чи відповідає вона Вашому уявленню про себе. Поставте на бланку відповідей знак " + "проти номерів тих визначень, які відповідають Вашому уявленню про себе, і знак" - " проти номерів тих тверджень, які не відповідають Вашому уявленню про себе. Намагайтеся бути щирим. Якщо немає повної впевненості, знак " + " не ставте. Після оцінювання свого реального "Я" знову прочитайте всі судження і відмітьте ті з них, які відповідають Вашому уявленню про те, яким Вам, на Вашу думку, слід було б бути в ідеалі". Якщо необхідно оцінити особистість когось іншого, то дається додаткова інструкція: "Таким же чином, як і в перших двох варіантах, дайте оцінку особистості Вашого начальника (колеги, підлеглого: 1. "Мій начальник, такий, який він є насправді"; 2. "Мій ідеал начальника"). Методика може бути представлена респонденту або списком (за алфавітом або у випадковому порядку), або на окремих картках. Йому пропонується вказати ті твердження, які відповідають його уявленню про себе, відносяться до іншої людини або його ідеалу.

Текст опитувальника

Інструкція: Вам пропонується список характеристик. Слід уважно прочитати кожен і вирішити, чи відповідає вона вашому уявленню про себе. Якщо відповідає, то позначте її у протоколі хрестиком, якщо не відповідає - нічого не ставте. Якщо немає повної впевненості, хрестик не ставте. Намагайтеся бути щирими.

1. Інші думають про нього прихильно
2. Справляє враження на оточуючих
3. Уміє розпоряджатися, наказувати
4. Уміє наполягти на своєму
5. Володіє почуттям гідності

6. Незалежний
7. Здатний сам подбати про себе
8. Може проявляти байдужість
9. Здатний бути суворим
10. Строгий, але справедливий
11. Може бути щирим
12. Критичний до інших
13. Любить поплакатися
14. Часто сумний
15. Здатний проявляти недовіру
16. Часто розчаровується
17. Здатний бути критичним до себе
18. Здатний визнати свою неправоту
19. Охоче підкоряється
20. Поступливий
21. Вдячний
22. Захоплюється, схильний до наслідування
23. Поважний
24. Шукає схвалення
25. Здатний до співпраці, взаємодопомоги
26. Прагне ужитися з іншими
27. Приязний, доброзичливий
28. Уважний, ласкавий
29. Делікатний
30. Підбадьорюючий
31. Чуйний на заклики про допомогу
32. Безкорисливий
33. Здатний викликати захоплення
34. Користується в інших повагою
35. Володіє талантом керівника

36. Любить відповідальність
37. Впевнений в собі
38. Самовпевнений, напористий
39. Діловий, практичний
40. Любить змагатися
41. Стійкий, наполегливий, де треба
42. Невблаганний, але неупереджений
43. Дратівливий
44. Відкритий, прямолінійний
45. Не терпить, щоб їм командували
46. Скептичний
47. На нього важко справити враження
48. Образливий, делікатне
49. Легко бентежить
50. Невпевнений у собі
51. Поступливий
52. Скромний
53. Часто вдається до допомоги інших
54. Дуже шанує авторитети
55. Охоче приймає поради
56. Довірливий і прагне радувати інших
57. Завжди люб'язний в обходженні
58. Дорожить думкою оточуючих
59. Товариська, уживчивий
60. Добросердечний
61. Добрий, вселяє впевненість
62. Ніжний, м'якосердий
63. Любить піклуватися про інших
64. Безкорисливий, щедрий
65. Любить давати поради

66. Справляє враження значного людини
67. Начальственно наказовий
68. Владний
69. Хвалькуватий
70. Гордовитий і самовдоволений
71. Думає тільки про себе
72. Хитрий, розважливий
73. Нетерпимий до помилок інших
74. Корисливий
75. Відвертий
76. Часто недружелюбний
77. Озлоблений
78. Скаржник
79. Ревнивий
80. Довго пам'ятає свої образи
81. Самобичуючийся
82. Сором'язливий
83. Безініціативний
84. Лагідний
85. Залежна, несамотійна
86. Любить підкорятися
87. Надає іншим приймати рішення
88. Легко потрапляє в халепу
89. Легко піддається впливу друзів
90. Готовий довіритися будь-кому
91. Схильний призначати до всіх без розбору
92. Всім симпатизує
93. Прощає всі
94. Переповнений надмірним співчуттям
95. Великодушний, терпимий до недоліків

96. Прагне протегувати
97. Прагне до успіху
98. Чекає захоплення від кожного
99. Розпоряджається іншими
100. Деспотичний
101. Сноб, судить про людей лише за рангом і достатку
102. Марнославний
103. Егоїстичний
104. Холодний, черствий
105. Уїдливий, глузливий
106. Злий, жорстокий
107. Часто гнівливий
108. Байдужий, байдужий
109. Злопам'ятний
110. Проїнятий духом протиріччя
111. Впертий
112. Недовірливий, підозрілий
113. Боязкий
114. Сором'язливий
115. Відрізняється надмірною готовністю підкорятися
116. М'якотілий
117. Майже ніколи нікому не заперечує
118. Нав'язливий
119. Любить, щоб його опікали
120. Надмірно довірливий
121. Прагне знайти розташування кожного
122. З усіма погоджується
123. Завжди доброзичливий
124. Любить всіх
125. Дуже поблажливий до оточуючих

- 126. Намагається утішити кожного
- 127. Піклується про інших на шкоду собі
- 128. Псує людей надмірною добротою

Обробка результатів

На першому етапі обробки даних проводиться підрахунок балів за кожною октанте з допомогою ключа до опитувальником.

Ключ

1. Авторитарний: 1 - 4, 33 - 36, 65 - 68, 97 - 100
2. Егоїстичний: 5 - 8, 37 - 40, 69 - 72, 101 - 104.
3. Агресивний: 9 - 12, 41 - 44, 73 - 76, 105 - 108.
4. Підозрілий: 13 - 16, 45 - 48, 77 - 80, 109 - 112.
5. Підпорядковується: 17 - 20, 49 - 52, 81 - 84, 113 - 116.
6. Залежний: 21 - 24, 53 - 56, 85 - 88, 117 - 120.
7. Доброзичливий: 25 - 28, 57 - 60, 89 - 92, 121 - 124.
8. Альтруїстична: 29 - 32, 61 - 64, 93 - 96, 125 - 128.

На другому етапі отримані бали переносяться на діаграму, при цьому відстань від центру круга відповідає числу балів по даній октант (мінімальне значення - 0, максимальна - 16). Кінці таких векторів з'єднуються і утворюють профіль, що відображає уявлення про особистість цієї людини. Окреслений простір заштриховувати. Для кожного подання будується окрема діаграма, на якій воно характеризується за вираженості ознак кожної октант.

Спрямованість особистості Б. Басса

Інструкція для випробуваного

Опитувальний лист складається з 27 пунктів. По кожному з них можливі три варіанти відповіді: "а", "б", "в". З відповідей на кожен з пунктів виберіть той, який найкраще виражає вашу точку зору з даного питання. Можливо, що якісь - то варіанти відповідей здадуться вам рівноцінними. Проте ми просимо вас відібрати тільки один з них, а саме той, який найбільшою мірою відповідає вашу думку і найбільше цінний для вас. Букву, якою позначена відповідь ("а", "б", "в"), напишіть на аркуші для запису відповідей поруч із номером відповідного пункту (від I до 27) під рубрикою "Найбільше". Потім по кожному пункту виберіть відповідь, який най далі відстоїть від вашої точки зору, найменш для вас цінний. Букву, якою позначена ця відповідь, знову напишіть на аркуші для запису відповідей з номером відповідного пункту, в стовпці під рубрикою "Найменше". Таким чином, для відповіді на кожне питання ви використовуєте дві букви, які й запишіть у відповідні стовпці. Решта відповідей ніде не записуються.

ТЕСТОВИЙ МАТЕРІАЛ

1. Найбільше задоволення я отримую:

- а) від схвалення моєї роботи;
- б) від свідомості того, що робота зроблена добре;
- в) від свідомості того, що мене оточують друзі.

2. Якби я грав у футбол (волейбол, баскетбол), то я хотів би бути:

- а) тренером, який розробляє тактику гри;
- б) відомим гравцем;
- в) обраним капітаном команди.

3. По - моєму, кращим педагогом є той, хто;

- а) проявляє інтерес до учнів і до кожного має індивідуальний підхід;
- б) викликає інтерес до предмету, так що учні із задоволенням поглиблюють свої знання в цьому предметі;

в) створює в колективі таку атмосферу, при якій ніхто не боїться висловити свою думку.

4. Мені подобається, коли люди:

- а) радіють виконану роботу;
- б) із задоволенням працюють в колективі;
- в) прагнуть виконати свою роботу краще за інших.

5. Я хотів би, щоб мої друзі:

- а) були чуйні і допомагали людям, коли для цього є можливість;
- б) були вірні й віддані мені;
- в) були розумними і цікавими людьми.

6. Кращими друзями я вважаю тих:

- а) з ким складаються хороші взаємини;
- б) на кого завжди можна покластися;
- в) хто може багато чого досягти в житті.

7. Найбільше я не люблю:

- а) коли у мене що - щось не виходить;
- б) коли псуються стосунки з товаришами;
- в) коли мене критикують.

8. По - моему, найгірше, коли педагог:

- а) не приховує, що деякі учні йому не симпатичні, насміхається і жартує над ними;
- б) викликає дух суперництва в колективі;
- в) недостатньо добре знає предмет, який викладає.

9. У дитинстві мені найбільше подобалося:

- а) проводити час з друзями;
- б) відчуття виконаних справ;
- в) коли мене за що –небудь хвалили.

10. Я б хотів бути схожим на тих, хто:

- а) домогся успіху в житті;
- б) по - справжньому захоплений своєю справою;

в) відрізняється дружелюбністю і доброзичливістю.

11. У першу чергу школа повинна:

- а) навчити вирішувати завдання, які ставить життя;
- б) розвивати насамперед індивідуальні здібності учня;
- в) виховувати якості, що допомагають взаємодіяти з людьми.

12. Якби у мене було більше вільного часу, то найохочіше я використав би його:

- а) для спілкування з друзями;
- б) для відпочинку і розваг;
- в) для своїх улюблених справ і самоосвіти.

13. Найбільших успіхів я добиваюся, коли:

- а) працюю з людьми, які мені симпатичні;
- б) у мене цікава робота;
- в) мої зусилля добре винагороджуються.

14. Я люблю, коли:

- а) інші люди мене цінують;
- б) відчуваю задоволення від добре виконаної роботи;
- в) приємно проводжу час з друзями.

15. Якби про мене вирішили написати в газеті, мені б хотілося, щоб:

- а) розповіли про будь - якому цікавій справі, пов'язаному з навчанням, роботою, спортом і т.п., в якому мені довелося брати участь;
- б) написали про мою діяльність;
- в) обов'язково розповіли про колектив, в якому я працюю.

16. Найкраще я вчуся, якщо викладач:

- а) має до мене індивідуальний підхід;
- б) зуміє викликати у мене інтерес до предмета;
- в) влаштовує колективні обговорення досліджуваних проблем.

17. Для мене немає нічого гіршого, ніж

- а) образа особистої гідності;
- б) невдача при виконанні важливої справи;

в) втрата друзів.

18. Найбільше я ціную:

а) успіх;

б) можливості доброї спільної роботи;

в) здоровий практичний розум і кмітливість.

19. Я не люблю людей, які:

а) вважають себе гірше інших;

б) часто сваряться і конфліктують;

в) заперечують проти всього нового.

20. Приємно, коли:

а) працюєш над важливим для всіх справою;

б) маєш багато друзів;

в) викликаєш захоплення і всім подобаєшся.

21. По - моєму, в першу чергу керівник повинен бути:

а) доступним;

б) авторитетним;

в) вимогливим.

22. У вільний час я залюбки прочитав би книги:

а) про те, як заводити друзів і підтримувати добрі стосунки з людьми;

б) про життя знаменитих і цікавих людей;

в) про останні досягнення науки і техніки.

23. Якби у мене були здібності до музики, я вважав за краще б бути:

а) диригентом;

б) композитором;

в) солістом.

24. Мені б хотілося:

а) придумати цікавий конкурс;

б) перемогти в конкурсі;

в) організувати конкурс і керувати ним.

25. Для мене найважливіше знати:

- а) що я хочу зробити;
- б) як досягти мети;
- в) як організувати людей для досягнення мети.

26. Людина повинна прагнути до того, щоб:

- а) інші були задоволені ним;
- б) головним чином виконати своє завдання;
- в) його не потрібно було дорікати за виконану роботу.

27. Найкраще я відпочиваю у вільний час:

- а) в спілкуванні з друзями;
- б) переглядаючи розважальні фільми;
- в) займаючись своєю улюбленою справою.

ДОДАТОК Б**Методика Басса-Дарки**

№	Фізичнаагресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативізм	Вербальна агресія	Почуття провини
1	7	5	3	5	6	6
2	4	3	3	4	6	5
3	6	4	3	3	7	6
4	5	4	4	4	6	5
5	5	2	3	5	6	5
6	4	4	4	2	6	6
7	4	4	5	4	5	8
8	5	3	2	3	5	9
9	7	3	3	2	6	6
11	3	6	5	2	7	9
12	5	6	4	3	5	9
13	5	4	4	3	5	4
14	3	3	1	4	5	3
15	4	3	3	1	6	6
16	4	4	7	1	3	3
17	6	3	3	2	4	4
18	6	4	5	0	8	6
19	4	1	2	2	6	6
20	4	2	0	3	1	3
21	3	3	6	1	6	4
22	5	3	4	2	5	6
23	3	5	3	3	7	7
24	4	4	3	1	7	6

ЗА	4.5	3.4	3.6	2.6	5.7	5.9
Г						

Опитувальник міжособистісних відносин

№	Включен ня ВП	Вкл юч НП	Всьо го	Контр ол ВП	Контр ол НП	Всьо го	Афе кт ВП	Афе кт НП	Всьо го
1	5	6	11	2	3	5	4	3	7
2	5	3	8	2	5	7	3	3	6
3	6	4	10	2	4	6	3	3	6
4	6	4	10	2	3	5	2	7	9
5	4	3	7	2	3	5	5	1	6
6	4	7	11	2	5	7	4	3	7
7	9	2	11	3	3	6	3	2	5
8	5	2	7	3	3	6	2	3	5
9	4	2	6	9	3	12	4	5	9
10	5	6	11	1	3	4	4	5	9
11	7	3	10	3	3	6	7	5	12
12	1	5	6	3	2	5	3	2	5
13	5	2	7	2	2	4	3	2	5
14	4	7	11	4	5	9	6	4	10
15	5	2	7	2	3	5	3	3	6
16	6	4	10	6	6	12	4	4	8
17	4	6	10	2	3	5	3	4	7
18	7	5	12	5	6	11	2	4	6
19	7	6	13	3	4	7	2	3	5
20	6	6	12	5	3	8	3	3	6
21	4	4	8	4	3	7	2	3	5

22	5	6	11	3	3	6	2	2	4
23	5	3	8	0	6	6	5	4	9
24	6	0	6	4	5	9	5	2	7
За Г	5.2	4.15	9.12	3.5	4.25	7.85	4.4	3.6	8.4

Тест міжособистісних відносин Лірі

№	Авто ри тарн ий	Егоїс тичн ий	Агре сивн ий	Підозрі лий	Підпо рядкова ний	Залеж ний	Добр ози члив ий	Альтруїсти чний
1	8	7	6	1	5	6	11	10
2	7	3	6	3	10	10	12	10
3	7	7	8	3	9	8	10	12
4	9	9	6	5	4	10	12	11
5	11	5	5	5	4	7	9	10
6	11	7	4	5	8	9	10	13
7	8	8	7	2	7	7	10	12
8	8	1	9	8	10	10	10	9
9	8	6	6	10	10	8	11	8
10	10	7	6	1	6	4	10	9
11	11	8	7	10	6	7	11	11
12	12	6	5	6	8	7	10	13
13	7	8	7	5	10	12	10	11
14	7	10	7	1	8	9	12	10
15	8	5	7	7	5	8	10	13
16	9	7	6	6	7	9	9	11
17	8	5	4	3	7	6	12	10

18	8	6	3	2	6	8	13	9
19	7	7	5	1	5	7	10	9
20	11	5	6	2	5	9	11	9
21	6	6	8	1	6	7	9	13
22	8	7	7	5	7	8	9	11
23	9	6	8	1	5	6	13	9
24	6	5	6	5	6	8	12	12
Заг	8.4	6.7	6	4.2	6.7	7.9	10.3	10.8

Додаток В

Вправи на емоційний розклад

1. Коробочка щастя

Ця гра розвиває не тільки EQ, але й увагу і пам'ять. Запропонуйте дитині створити у голові свою «коробочку щастя». Туди хай складе все, що викликає задоволення і радість. Важливо, щоб були залучені всі п'ять почуттів: нюх, зір, дотик, слух, смак.

Наприклад: смак - шоколад; нюх - запах квітучої сливи; слух - шум моря; зір - усмішка дитини; дотик - обійми рідної людини.

2. Мова емоцій

Такий метод рекомендується не тільки у спілкуванні з дітьми, але і з колегами, друзями, членами сім'ї. Вправа допоможе краще розуміти свої емоції та емоції інших людей. Візьміть за звичку говорити: «Я відчуваю ..., тому що... Я хотів (ла) би ...». Наприклад: «Я засмучена, тому що ти розбив мою улюблену вазу. Я хотіла б, щоб ти був акуратнішим. А тепер давай разом приберемо».

3. Що я відчуваю сьогодні

Кожен день дитина вибирає емоцію дня. Грати можна в будь-якому віці. Роздрукуйте картинки із зображенням емоцій. Можна взяти улюбленого персонажа мультфільму. Нехай дитина вибере картинку і розповідь: «Сьогодні я відчував радість/смуток/злість/..., коли ...». Це вчить усвідомленого сприйняття емоцій і вмінню їх проживати та не боятися.

4. Емоції в картинах

Правила прості: ви малюєте якусь емоцію і дитина малює. Потім порівнюєте, що вийшло. Тут важлива композиція та колір, який вибере дитина. Згодом можна створити свою галерею емоцій.

5. Емоційний компас

Цікава гра, де кожен вгадує емоції. Гравець отримує вісім карток (смуток, радість, гнів, відраза, подив, страх, інтерес, образа). Перелік можна доповнювати і змінювати. Головне, щоб у всіх учасників був однаковий набір карток.

Правила: кожен гравець придумує слово, ситуацію або поняття, які асоціюються в нього з емоцією. Потім він викладає картку в коло сорочкою вгору. Решта повинні відгадати, що це за емоція. У цій грі діти легко розкривають свої емоції. А батьки дізнаються про невідповідність свого сприйняття з дитячим баченням світу. Наприклад, перший день у школі може викликати в дитини страх або злість. А в мами перше вересня буде асоціюватися з радістю.

6. Я здивуюся, якщо...

Суть гри проста. Ви видумуєте кумедні ситуації, які можуть викликати подив.

Наприклад, я здивуюся, якщо ти одягнеш моє плаття. Я здивуюся, якщо тато повернеться додому в костюмі супергероя. І так далі. Це не тільки можливість повеселитися, а й відмінне тренування уяви й винахідливості. Гра так само допомагає дітям зрозуміти, що таке «очікуване» і «несподіване».

7. Шість емоцій на моєму обличчі

Позмагайтеся, в кого краще виходить зображати всі емоції: гнів, радість, страх, огиду, смуток, інтерес, здивування і так далі. Можна робити перед дзеркалом або показувати одне одному. Весело, правда ж?

8. Вгадай емоцію

Всі учасники по черзі зображають емоцію, а інші намагаються вгадати. Грати можна удвох і в компанії.

9. Читаємо емоції з картинки

Візьміть книжку із зображенням людей. Можна використовувати спеціальну літературу, саморобний альбом із картинками з інтернету і навіть звичайний журнал або газету. Спробуйте разом із дитиною визначити, які емоції відчуває людина на фото або на малюнку. Обговоріть свої здогадки вміння вгадувати емоції по обличчю допоможе у спілкуванні з людьми. У такі ігри можна грати скрізь: на вулиці, в музеї, вдома.

10. Мова тіла

Спробуйте зобразити емоцію рухами, не видаючи її обличчям. Нехай дитина спробує вгадати. Тепер поміняйтеся місцями. Обличчя можна закрити хусткою або маскою.

11. Вгадай за голосом

Ще одна форма гри - вгадувати емоції за інтонацією. Спробуйте вимовляти фрази по-різному. Нехай дитина намагається вгадати, що ви відчуваєте. Тепер запропонуйте дитині вимовляти прості фрази з різними емоціями, як ніби ви розмовляєте телефоном. Наприклад: «Сьогодні на сніданок була вівсянка», «Мама повернулася з роботи», «Ми їдемо до бабусі на вихідні».

12. Лінії емоцій

Запропонуйте дитині на свій смак намалювати сумну лінію, радісну, скривджену, гнівну, щасливу і так далі. Намалюйте, як ви бачите лінії з різними емоціями. Порівняйте малюнки. Ця гра не тільки розвиває уяву, а й допомагає наочно побачити різницю між сприйняттям.

13. Колір емоцій

Візьміть густі фарби (краще гуаш) і виберіть колір емоцій. Нехай дитина намалює сама. Зазвичай радість висловлюють яскравими, чистими фарбами. Смуток - сірими тонами і холодними фарбами. Відраза, як правило, зеленого або коричневого кольору. Істотна різниця зустрічається в колірному сприйнятті страху. За обраним відтінком можна зробити висновок про поведінку людини у стресовій ситуації. Деякі з нас біжать, ховаються, а хтось нападає. Тому кольори можуть відрізнитися від білого до чорного, вибраний відтінок може бути червоним або фіолетовим. Але не варто відразу бити на сполох, якщо дитина вибирає незвичні рішення для вираження емоцій. Якщо у вас виникають страхи або підозри про відхилення в розвитку, проконсультуйтеся для початку з досвідченим дитячим психологом. **ВАЖЛИВО!** Тільки не з іншими мамами (і тим більше бабусями), а з фахівцем!

14. Малюємо настрої

Для цієї вправи потрібно використовувати фарби, а не фломастери. Настрої змінюється кожен день, тому і завдання можна зробити щоденним. Спробуйте цілий тиждень малювати свої емоції, а потім перегляньте отримані картини. Ви знайдете багато цікавого.

Вправи «Стоп і дихай»

Дихаємо

Хвилинка усвідомленості

Попросіть учнів прийняти положення Гори сидячи (як на фото). Виділіть буквально хвилинку на те, щоб їхня увага повернулася в теперішній момент. Спершу запропонуйте учням поспостерігати за своїм диханням, звертаючи увагу на його властивості (швидке, повільне, тепле, прохолодне, поверхнєве, глибоке). Решту «Хвилинок усвідомленості» ви можете продовжити стежити за диханням або ж присвятити одній із наступних вправ: швидкому аналізу тіла й відчуттів у ньому або спостереженню за звуками в кімнаті та за її межами.

Морська зірка

Зробіть морську зірку долонькою, широко розчепірівши пальчики.

Покладіть вказівний палець іншої руки на основу великого пальця.

Зараз ми будемо пальчиком вести по контуру нашої руки — морської зірки.

Стежте за своїм вказівним пальчиком, не забуваючи дихати.

Вдих (пальчик рухається до кінчика великого пальця).

Видих (пальчик переміщується до основи великого пальця з іншого боку).

Повторюйте ці рухи, доки не обведете пальчиком контури всієї морської зірки.

Хитринки до виконання вправи:

Що можна визначити:

Так учні вчаться синхронізувати свої рухи, дихання та зір. Під час вдихання вказівний палець та очі рухаються до кінчика пальця; під час видихання вказівний палець та очі переміщуються до основи пальця. Кожен рух вгору супроводжується вдихом, а кожен рух вниз — видихом.

Після «Морської зірки» ви можете попросити учнів покласти руки на груди. Нехай діти мовчки згадають три речі, за які вони вдячні, продовжуючи зосереджено дихати.

Стоп

Вправа СТОП покликана допомогти учням розвинути навичку саморегуляції в моменти, коли їх охоплюють сильні емоції. Учні навчаються проходити чотири етапи: С-Т-О-П (вони прописані на ілюстрації). Навчатися цієї техніки слід починати тоді, коли учні не переживають сильні емоції. Так вони зможуть застосувати вже сформовану навичку пізніше в ситуації, коли це буде потрібно.

Головна мета вправи — навчити учнів спостережливості, аби вони могли приймати більш усвідомлені рішення.

Спостерігаючи, ми лише помічаємо відчуття в нашому тілі, не оцінюючи, добре це чи погано.

Для глибшого занурення в техніку поцікавтеся в учнів, як змінюється їхнє дихання, коли вони сміються, плачуть, відчують тривогу чи страх, розслаблені, здивовані чи вражені.

Зверніть їхню увагу на два важливі принципи розвитку усвідомленості:

Постійна практика день за днем!

Основою розвитку є наші помилки: вчитися потрібно на ситуаціях, коли ми не діємо усвідомлено, однак не слід бути надто вимогливими до себе.